

Szabó István

Nemzetszemlélet és magyarságtudat

(Erős Vilmos bevezető tanulmányával)

National Attitude and Hungarian Identity

The study series of the renowned historian of the inter-war years, István Szabó of Debrecen, were published in four parts by the journal entitled Sorsunk (Our Destiny) in 1943/44. These works are now re-issued by the young historian Vilmos Erős with an introduction on the life of István Szabó.

Az itt következő tanulmány sorozat az országosan ismert, neves debreceni történész, Szabó István tollából került ki a *Sorsunk* című folyóirat, 1943/1944-es évfolyamaiban, négy részletben.¹ A tanulmány sorozat újbóli közlését érdekesnek és tanulságosnak tartom, mert a történésznek egy olyan írásáról van szó, amelyet többnyire életművének legközvetlenebb taglalói (akik általában Szabó István tanítványai, a neves agrártörténeti iskola reprezentánsai) sem ismernek. Pedig, úgy gondolom, a Szabó István által itt kifejtettek nem kevés tanulsággal szolgálnak. Részint ugyanis alapvetőek Szabó István történetírói tevékenységének tisztázásához, különösen a negyvenes évek elején megjelent művei, azaz a népiségtörténettel kapcsolatos kutatásai szempontjából. Másrészt általánosabb következtetésekre is jogot adnak, amennyiben egyértelműen bizonyítják, hogy egy olyan, inkább a szigorú forráskritikáról ismert, illetve rendkívül nagy forrásbázist megmozgató történész esetében is, mint amilyen Szabó István volt – nézetei hátterében kitapinthatók aktuális mondanivalók, azaz saját kora főként politikai kérdéseiben való állásfoglalás. Ezeket pedig feltétlenül értelmezni kell, mert enélkül nem történhet meg műveinek behatóbb elemzése, divatosan: egy bizonyos kontextusba, diskurzusba való elhelyezése.²

Melyek Szabó tanulmányának fő gondolatai?

Nézeteinek rekonstruálásakor mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy a történész, bár a címben felvetett problémát is történeti szempontból (azaz történeti alakulásában) vizsgál-

---

¹ Vö. Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. *Sorsunk*, 1943. 730–738. p., 836–844. p., 891–895. p., 1944. 34–42. p. A *Sorsunk* című, Pécssett, Várkonyi Nándor szerkesztésében megjelent folyóirat történetére vö. László Lajos: *Sorsunk*. A Pécsi Janus Pannonius Irodalmi Társaság folyóirata. Pécs, 1966; illetve Várkonyi Nándor önéletrajzi visszaemlékezését, *Pergő évek* címmel, Budapest, 1976. 396–467. p. A népi szemléletet tükröző folyóiratba egyébként Szabó István recenziót is írt, a Ligeti Lajos szerkesztésében megjelent, *A magyarság őstörténete* című könyvről. Vö. *Sorsunk*, 1944. 1. sz. 49–52. p.

² Műveinek saját korával való nexusát egyébként Szabó István maga is hangsúlyozta. Itt csak a tanítványai által gyakran idézett kijelentésére utalnék, miszerint a történelem nem az enyészet öre s formálója is a történeti valóságnak. Sajnálatos módon azonban arról a problémáról, hogy Szabó István történeti munkáival miként kívánta formálni saját

ja – ez szinte egyetlen, de mindenképpen a legátfogóbb, legterjedelmesebb műve, melyben kifejezetten történeti-politikai kérdéseket tisztáz. Szabó tanulmányában ugyanis alapvetően a 16. századtól elemzi a magyar nemzetszemléletet, pontosabban a nemzetfogalom változásait s ebben három periódust és így különböző nemzetfelfogást határol el egymástól. A Werbőczytól kezdődő időszak (amely persze a középkorig, Kézaiig, sőt annál is korábbra nyúlik vissza) a nemesség hatalmi aspirációit rögzítő *rendi* nemzetfelfogás korszaka. Ez a felfogás a nemzethez való tartozás „differentia specifica”-jának a politikai hatalomban való részvételt, a politikai jogok gyakorlását tartotta s így magától értetődően a nemességre korlátozódott, azaz a nemzet számára a nemesek összességét jelentette. Fontos és jellemző tétele e nemzetszemléletnek például az, hogy a honfoglalókat azonosítja a nemességgel, így a honfoglalást is a nemességnek tulajdonítja. Ezzel szemben Szabó határozottan szegrezi le saját, a későbbiekben szintén alapvető szerephez jutó pozícióját: a honfoglalók magyar társadalmá tagolt volt, ismerte gazdagság és szegénység fokozatait, azaz nagyszámú köznépet is magában foglalt. Sőt, számszerűleg ez tette ki a magyarság túlnyomó, meghatározó részét. Lényeges következménye e rendi nemzetfelfogásnak Szabó interpretációjában például a népi viszonyok iránti tökéletes közömbösség, amit bizonyítanak a 18. századi telepítések. Ekkor a nemesek elsősorban saját, főként gazdasági érdekeikre voltak tekintettel, s inkább fogadtak be és segítettek idegeneket, akikben engedelmesebb és igénytelenebb szolgákat kaptak, vagy akik vallási téren is kevesebb problémát jelentettek.³

A következő periódus a magyar nemzetszemlélet alakulásának folyamatában a 19. századi liberalizmus időszaka. Ekkor a rendi nemzetfogalmat a *politikai nemzet* koncepciója váltja fel. Ennek alap gondolata, melynek betetőzése az Eötvös–Deák-féle politikai nemzet tézise (s így az 1868-as nemzetiségi törvény), hogy a nemzethez való tartozás alapvető kritériuma a politikai jogok gyakorlása, tekintet nélkül a születési privilégiumokra. A politikai nemzet eszméjét azonban Szabó (bár elismeri progresszív, demokratikusabb törekvéseit) szintén kritikusan kezeli, sőt több tekintetben hanyatlásnak tekinti a magyar nemzettudat szempontjából. A politikai nemzet elméletének reprezentánsai ugyanis a nemzethez való

³ Szabó 18. századdal kapcsolatos nézeteinek érzékeltetéséhez és értelmezéséhez alapvetőnek tekintem „A jobbágy megnesesítése” című tanulmányát. Szabó itt részben azokat a folyamatokat elemzi, hogy a 16–17. században milyen tömeges lehetőségei voltak a jobbágyok nemesi rendbe való felemelkedésének. Másrészt – tanulmánya befejező részében – némi kétellyel, fejszóválással kommentálja a 18. századi fejleményeket. Ezek során ugyanis már inkább idegenek, állami és katonai hivatalok képviselői, valamint kapitalisták és szabad szellemi pályák művelői kívánnak beilleszkedni a nemesi rendbe. Vö. Szabó István: A jobbágy megnesesítése. *Turul*, 1941. 55. köt. 11–21. p.

Alapvető két, a nevezetes *Magyar Művelődéstörténetben* megjelent tanulmánya, valamint a „Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes im 18. Jahrhundert” című írása is. Itt részben megismétli Turul-beli tanulmányában kifejtett nézeteit; részben pedig azt emeli ki, hogy az Alföldet a török kiűzése után ismét az autochton magyar parasztság népesítette be. Ezt ősi szemlélete és vérmérséklete már nyolcszáz évvel azelőtt is erre a tájakra vonzotta, s egyenesen második honfoglalásról beszél velük kapcsolatban. Vö. Szabó István: *Pusztuló magyarság*. Magyar Művelődéstörténet, III. köt. Budapest, 1940. 69–67. p. illetve Uő: *A nemzetiségek térnyerése és a magyarság*. Magyar Művelődéstörténet, IV. köt. Budapest, 1940. 109–136. p., valamint Stefan Szabó: *Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes im 18. Jahrhundert*. Ungarn, 1943. 369–375. p.

tartozás legfőbb kritériumának a nyelvet, a nyelvtudást, konkrétan a magyar nyelv ismeretét tartották. Pedig az állam nyelvének elsajátítása Szabó narratívájában messze nem jelent azonosulást a magyarsággal, legfeljebb külsőleges, felületi asszimilációt. A magyarság ugyanis, szerző szerint, egy közelebről meg nem határozott „sorsélmény” is, amivel csak hosszabb idő elmúltával lehet azonosulni. E felületes asszimiláció legfontosabb színterei a városok voltak, de ugyanígy a hanyatlás ágensei a szabadelvű, világpolgári és materialista eszmék iránt vonzódo, a nemzeti, faji–népi szempontokat negligáló értelmiség és munkás-ság (a maga történelmi materializmusával), valamint a zsidóság.⁴

Hogy a 19. század mennyire a politikai nemzet bővületében élt, azt Szabó a történetírás területén is érzékelteti, ez azonban már átvezet a két világháború közötti időszakhoz. Utóbbi ugyanis a Szabó számára aktuális és ideális harmadik periódus, a *népi nemzet* gondolata megformálódásának érája. A történettudományban ugyanis például a Szilágyi Sándor névvel fémjelzett Millenniumi Magyar Történet szintén a politikai nemzet gondolatát érvényesítette (de ez érvényes például Kemény Zsigmond szemléletére is), amennyiben a politikai történetet preferálta s nem vett tudomást az országban lévő nem magyar nemzetiségekről. Kemény Zsigmond például úgy vélte, hogy saját korának nemzetiségi viszonyai megegyeznek a középkori arányokkal, s lényeges eltolódás nem történt ebben a tekintetben azóta. Ehhez képest gyökeres változást jelent a két világháború közötti időszak reprezentatív szintézise, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által jegyzett *Magyar Történet*. Hóman például a honfoglalást megelőző korban, ellentétben a Millenniumi Történettel, már nem az ország, a terület történetét boncolgatja, hanem a magyar nép, a magyarság kialakulásának összetevőit. Még inkább érvényre jut a megváltozott látószög a Szekfű által írt fejezetekben. Szekfű ugyanis már kardinális problémának tartja a nemzetiségi viszonyok és arányok változásának szüntelen számbavételét, s a magyarság legnagyobb sorscsapásának a török hódítást tartja, melynek legfőbb következménye ennek az arálynak a magyarság számára végzetes megfordulása, s mely végső soron a későbbi tragédiáknak is legfőbb előidézője.⁵

⁴ Külön szeretném felhívni a figyelmet Szabó „Az asszimiláció a magyarság történetében” című, a *Hitel* 1942-es évfolyamában megjelent tanulmányára. Itt Szabó igen élesen ír a 19. századi, szerinte mesterséges asszimiláció jelenségeiről, s külön fejezetet szentel a szerinte kétes városi akkulturáció jelenségének. Jellemzőnek tartom Szabó véleményére a következő részletet:

„A kiváltságok elomlásával megnyíló városi közösségekben gyorsan hullnak le a lelki sorompók is és elmosódnak a hagyományok, amelyek az elzárkózást segítik – írja Szabó a 19. századi városi asszimiláció ügyén. A hagyományok enyészését támogatták a kor fejlődési irányai: a szabadelvűség, a polgárosulás, a művelődés, valamint a nagy technikai fejlődés, mellyel együttjárt a földrajzi távolságok jelentőségének nagymértékű csökkenése is. A XIX. században az asszimiláció kifejlődésével ezekkel együtt hatott a magyar szabadságesszme is, melynek ragyogó sugárkörében ekkor sokan ismertek vezérlőjükre a nem magyarok közül is.” Vö. Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében. *Hitel*, 1942. 4. sz. 13. p.

⁵ Mivel Szekfű Gyula és Szabó István viszonyának, nézeteik hasonlóságának és különbözőségének Szabó tanulmányának értelmezésekor alapvető jelentősége van, néhány szóval érdemes utalni ennek fő momentumaira. Először is felidézném, hogy az ekkor már az Országos Levéltárban dolgozó debreceni történész 1934-ben recenziót ír a *Három nemzedék* új kiadásáról, melyben hiányolja, hogy Szekfű a középosztály megújulásánál nincs tekintettel a parasztságból való felfrissülés lehetőségére. Bár a harmincas évek má-

A két világháború közötti kor tehát a népi nemzet érvényre jutásának ideje. A szemlélet elterjedésének érzékeltetésére Szabó mindenekelőtt német példákra hivatkozik, akikben az első világháború alatt és az azt követő válságban ébredt fel a népi összetartozás, a politikai határokon átvélő nyelvi, faji, műveltségi összetartozás élménye. Szabó ennek bemutatásában Harold Steinacker könyvére utal, melyet – egyéb a *Volksgeschichte* és *Volkstumskunde* irányához tartozó könyvek mellett – maga recenzált a *Századokban*.⁶ A magyarság számára a népi, műveltségi, nyelvi, faji (tehát nem politikai és állampolgári) összetartozás élményét természetesen Trianon hozta meg. Ezért nem véletlen, hogy e tényező a két világháború közötti szellemi, tudományos és művészeti törekvések axisába kerül. Ezek közül Szabó a már említett Hóman–Szekfű mellett különösen Györffy István kutatásait, Bartók és Kodály műveit említi meg, s áttételesen utal pl. Karácsony Sándor, Lükő Gábor, valamint a népi írók műveire is. Ez utóbbiaknál azonban fontosnak tartja megjegyezni, sőt bírálni, hogy – hasonlóan a 19. században felbukkanó történelmi materializmushoz – a nép fogalmát inkább a 'plebs', nem pedig a 'populus' értelemben használják, és így nem emelkednek fel az egyetemes magyarság látóköréig.

Perdöntőnek tekintem Szabó cikksorozatának záró, befejező részét: Szabó szerint ugyanis e népi szemlélet és e népi nemzetfogalom alapvető áttörést, egyáltalán átfogó kifejtést, Mályusz Elemér népiségtörténeti programjában hozott. Mályusz már 1931-es tanulmányában⁷ megfogalmazta a legfontosabb tennivalókat, elméleti és gyakorlati iránymutatásának összegzése pedig „A magyar történettudomány”⁸ című könyve. Mályusz fejtette ki legvilágosabban azt a tézist, hogy az emberek nem csak állampolgárok,

---

sodik felében a Szekfűhöz közel álló fiatal történészek élesen kritizálják Szabó vezetés *Ugocsa megyéjét* (a problémáról részletesen lásd a későbbieket), a negyvenes évek elején Szabó István a *Magyar Szemle Kincsestárában* jelenteti meg szintén nevezetes összefoglalását a magyar parasztság történetéről. Erről Szekfű elismerő recenziót ír a *Magyar Nemzet* hasábjain. A szóban forgó időszakban azután Szekfű szintén készít egy összefoglalót a nemzetiségi kérdés magyarországi történetéről. Ebben többször is hivatkozik, különösen a 16–18. századi nemzetiségi viszonyok taglalása során Szabó munkáira, nagy ívű tanulmányának kiindulópontja és mögöttes történetpolitikai üzenete azonban alapvetően eltér Szabó felfogásától. Szekfű ugyanis alapvetően egy politikai nemzetfogalmat érvényesít. A kérdés taglalására később még visszatérek, Szabó tanulmányának értelmezésében ugyanis kulcsszerepe van. Vö. Szekfű Gyula: A nemzetiségi kérdés rövid története. In uő: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Budapest, 1942. Magyar Szemle Társaság, 372. l. 85–177. p. A kötet újból megjelent, Fónagy Zoltán utószavával: Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 2001; illetve maga a szóban forgó tanulmány In Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette a kiegészítő jegyzeteket és az utószót írta Erős Vilmos. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 476–546. p.

⁶ Vö. Szabó István ismertetése Harold Steinacker: *Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild* című könyvéről. *Századok*, 1940. 104–105. p.

⁷ Vö. Mályusz Elemér: A népiség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerkesztette: Hóman Bálint. Budapest, 1932. 237–268. p. Mályusz népiségtörténetéről Vö. Erős Vilmos: A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen, 2000.

⁸ Vö. Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. (Budapest, 1942.) 156. (Bolyai könyvek.)

hanem ezt megelőzően vallási, kulturális, faji kötelékek is összefűzik őket, s ezért a történettudomány tengelyébe is az ezen kérdések tisztázását lehetővé tevő kutatásokat kell állítani.

„A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett – foglalja össze Mályusz téziseit Szabó. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitűnt, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak – írta Mályusz –, hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is, s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta eltolni. Hangoztatta, hogy ez az eltolódás a környező és közvetlenül érdekelt nemzeteknél már megtörtént, valóságos szellemi mérkőzés folyik e téren s félő, hogy e mérkőzésben mint későn érkezettek lemaradunk. Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk, s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát.”⁹

Hogyan lehet értelmezni Szabó István itt kifejtett gondolatmenetét?

Mielőtt a kérdésre megpróbálunk választ adni, két körülmény rövid felidézésére kell ki térnünk. Az egyik a két történész, Mályusz Elemér és Szabó István viszonya. A kérdés alapvető, hiszen, mint látható, szóban forgó tanulmányát Szabó a Mályusz Elemérre való hivatkozással zárja, azaz az általa ideálisnak tekintett népi nemzetfogalmat szerinte Mályusz Elemér koncipiálta és kísérte meg átültetni a gyakorlatba a maga népiségtörténeti programjával.

Szabó István és Mályusz Elemér között közelebbi kapcsolat a harmincas évek elején alakul ki. Mint ismeretes,¹⁰ Mályusz Elemér ekkor formálja ki népiségtörténeti programját. Ennek egyik gyakorlati lépése az Országos Levéltárban településtörténeti kutatások megindítása,¹¹ melyek a „Magyarság és Nemzetiség” című sorozatban öltöttek volna testet. A féltételes mód használata indokolt, hiszen a sok kötetre tervezett sorozatból végül csak Szabó István Ugocea megyéről készült monográfiája, illetve Ila Bálint könyvének adataira jelent meg.¹² Szabó István könyvét általában kedvezően (alkalmasint igen elismerően) fogadták mind szakkörökben, mind a szélesebb közönség részéről. A *Történetírás* című folyóiratban megjelent azonban egy igen erőteljes kritika Lénárd Ödön és Meskó Lajos tollából.¹³ A támadás mindenekelőtt azért érdekes számunkra, mert az MTA KK Mályusz

⁹ *Sorsunk*, 1944. 1. sz. 38–39. p.

¹⁰ Vö. erről Erős: 2000.

¹¹ Vö. erről Mályusz Elemér előadásait „Bevezetés a népiségtörténetbe” címmel (1936). Utóbbi megjelent Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994., illetve Erős Vilmos: *A Hóman–Mályusz ügy*. *Aetas*, 1996/2–3. 220–244. p.

¹² Már mint 1945 előtt.

¹³ *Történetírás*, 1937. 313–323. p. Szabó István válasza uo. 438–439. p. Vö. még minderre: Erős 2005. A szóban forgó folyóirat története még feldolgozatlan. A folyóiratban megjelent cikkekből, Szabó István Mályuszhoz írt leveleiből, valamint egyéb forrásokból ugyanakkor az derül ki, hogy a folyóirat mindenekelőtt felekezeti fogantatású. A Mályusz-féle és sok tekintetben a protestantizmushoz kötődő népiségtörténettel szemben egy hasonló

Elemér hagyatékában található néhány Szabó Istvántól származó igencsak terjedelmes levél az ügygel kapcsolatban. A levelekben kifejtettek szerint Szabó István felháborodva vette tudomásul a kritikát. Bírálói kifogásolták például, hogy nem számítja bele a falusi közösségekbe a birtokos nemeseket s ezzel a német népiségtörténet módszereivel dolgozik.¹⁴ Kifogásolják azt is, hogy a népiségnek nem minden összetevőjét analizálja Szabó, hanem csak a nemzetiségi hovatarozás fontos a számára. Szabó István – leveleinek tanúsága szerint – mélyen sértve érezte magát, szerinte ugyanis magyarságában is megtámadták. Éles hangú válaszlevelet készített, melyet a *Budapesti Szemlében* tett volna közzé, s bírósági pert is foltogatott. A perről, Domanovszky Sándor tanácsára lemondott, azonban egyértelműen jelzi Mályusznak: az egész támadás nem csak ő ellene, hanem – és talán főként – Mályusz ellen, az általa kezdeményezett népiségtörténet lejárására irányul.¹⁵

A Szabó–Mályusz viszony egy következő etapja a negyvenes évek elejére tehető. Ekkor a két történész között némi eltávolodás figyelhető meg. A bizonyos mértékű elhidegülés fő okát talán a politikai helyzet alakulásában s ehhez kapcsolódóan a kibontakozási alternatívák eltérő megítélésében jelölhetjük meg. Mályusz, úgy tűnik, jobban elkotelezte magát a német vezetésű „Új Európa” gondolatának, Szabó István ezzel szemben esélyt látott az angolszász–francia orientációban is. Ennek konkrét lecsapódása a Teleki Intézet megszervezése körüli bonyodalmakhoz kapcsolódik.¹⁶ Legfőbb hozadéka mindennek az általunk tekintett viszonyra az volt, hogy Szabó Istvánt mint a népiségtörténeti kutatások jeles szerzőjét a Teleki Intézet alapvetően angolszász–francia orientációt képviselői tényleges irányítói (itt főként Deér József, Kosáry Domokosra és, mondjuk, Benda Kálmánra vagy I. Tóth Zoltánra lehet gondolni) szívesen látták. Ennek bizonyítéka, hogy Szabó István nagyszabású tanulmányokat jelentetethet meg az Intézet francia nyelvű folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ban, még a háború után is.¹⁷ A nexus utolsó eleme pedig Szabó 1948-as nagy parasztságtörténeti monográfiája,¹⁸ mely a hamarosan megszűnő Teleki Intézet egyik utolsó ki-

---

célkitűzésű, tehát sok tekintetben szintén a település- és népiségtörténetet preferáló, ugyanakkor katolikus programot képviselt. Belitzky János, a folyóirat főszerkesztője nyíltan megtámadta Mályusz iskoláját a *Vigilia* 1935-ös évfolyamában (Vö. Erős 2000), de a folyóirat szerzői köréhez tartozott Kósa János is. Ő 1943-ban, szintén a *Vigiliában* élesen megbíráta Szabó István „A magyarság életrajza” című szintézisét, mondván, hogy politikai üzenete a német nemzetiszocializmus völksich ideológiájára hajaz. A munkatáborból visszatért Kósa a háború után, 1946-ban, Zsolt Béla *Haladás* című lapjának hasábjain mind Mályuszt, mind Hajnal Istvánt fasisztának aposztrofálta.

¹⁴ Vö. Isbert–Mályusz–Erős 2000.

¹⁵ A kérdés érdekes folytatása Szekfünek Domanovszky Sándorral való 1939-es levélváltása. Ebben Szekfü német településtörténeti kutatásokhoz ajánlja az egyik kritikust, Lénárd Ödönt. Domanovszky ezt a Szabó István (és persze Mályusz) elleni támadásra hivatkozva nem fogadja el, amit Szekfü – noha kijelentése szerint Szabó Istvánt nagyon becsüli s a budapesti egyetemen való magántanársága ügyében is feltétlenül támogatja – meglehetősen fecsővállással vesz tudomásul.

¹⁶ Vö. erre Erős 1996, illetve Erős 2000.

¹⁷ Vö. Étienne Szabó: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943. 279–330. p. Illetve uő: Les grands domaines en Hongrie au debut des temps modernes. *Revue d'Histoire Comparée*. Institut Paul Teleki. Budapest, 1947. 167–192. p.

¹⁸ Vö. Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. Teleki Pál Tudományos Intézet. 420. (A Történettudományi Intézet Kiadványai. 2.)

adványa volt. Mályusz Elemért ezzel szemben a Teleki Intézet nem fogadta munkatársai közé, sőt az Intézet programjának egyik fő célkitűzése a Mályusz-féle irányzattal való leszámolás, annak egyenes diszkreditálása volt. Ennek bizonyítéka az is, hogy Mályusz munkatársainak zömét átvették az Intézetbe, ott azonban a korábbi népiségtörténeti kutatások lényegében megszűntek. Hozzá kell tenni azonban, s ezt Szabó István itt következő írása egyértelműen bizonyítja, hogy a debreceni történész az esetleges (Mályusznál nem ritka) személyi konfliktusokon is túllépve, mind Mályusz történettudományos, mind történetpolitikai elképzeléseinek feltétlen támogatója maradt.¹⁹

A két történész háború utáni viszonyáról végül két dokumentumot idéznék fel. Az egyik az 1945-ös igazolásokhoz kapcsolódik. Ekkor Mályusz procedúrájában Szabó, későbbi fiatalabb munkatársával, Borossy Andrással együtt, beadványt intéz az igazoló bizottsághoz, melyben tanúsítja Mályusz alapvetően német- és Hitler-ellenes háború előtti és alatti magatartását.²⁰ A másik Mályusznak egy 1954-ből származó lektori véleménye Szabó Istvánnak az 1351-es törvények értelmezéséről írt tanulmányáról.²¹ Mint ismeretes,²² Szabó itt Székely György interpretációját vitatja, s fenntartja korábbi véleményét, miszerint a törvények alapvetően nem a kilenced beszolgáltatásának (ami egy újabb súlyos jobbagyterhet jelentene), hanem beszédésének kötelezettségét mondják ki, és lényegében köznemesi érdeket szolgálnak. Mályusz egyetért Szabó elgondolásával, csupán azt nem látja bizonyítottnak, hogy az 1340-es végén az európai pestisnek olyan jelentős hatása lett volna Magyarországon, mint ahogy azt Szabó beállítja.

A másik momentum, amit Szabó tanulmányosorozatának értelmezéséhez feltétlenül fel kell idéznünk, a már említett, a *Revue d'Historie Comparée*-ban megjelent francia nyelvű írása.²³ Szabó ezen tanulmányának eredeti, magyar nyelvű kézírata ugyanis fellelhető az MTA KK-ban.²⁴ Szabó írásának tüzetesebb szemügyre vétele során nyomban szembeötlő, hogy alapvető, ráadásul Szabó koncepcióját, fogalomhasználatát is érintő eltérések vannak a franciául megjelent változat és Szabó eredeti szövege között. Az eltérések többretegűek, amennyiben a *Revue d'Historie Comparée* szerkesztői kihagyták Szabó bevezető fejtegetéseinek jelentős részét, szembevető módon megrövidítették Szabó jegyzetapparátusát, sőt ebbe betoldottak utalásokat a Szekfű és Mályusz között a középkori magyar nemzetiségi politikáról folytatott vitára.²⁵ A végső, megjelent változatot azután térképekkel egészítették ki, de a legnagyobb és az általunk tárgyalt probléma szemszögéből perdöntő „retusálás” az volt, hogy Szabó szövegében következetesen kijavították a *nép*, *magyarság*, *Magyarország* fogalmait, s helyettük mindig – konzekvensen – *németet* és *Kárpáti Medencét* írtak. A változtatások háttérében meglátásom szerint²⁶ az állt, hogy a

¹⁹ Szabó István a Szekfű és Mályusz között a középkori magyar nemzetiségi politikáról folytatott vitában is megnyilatkozott, egyfajta köztes álláspontot foglalva el a két említett történész között. Vö. minderre Erős 2000.

²⁰ Szabó beadványáról Borossy András szóbeli közlése alapján van tudomásom, akinek értékes információjáért ezúton mondok köszönetet.

²¹ Mályusz lektori véleménye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található, Ms 5440/43. jelzet alatt.

²² Vö. erről pl. Erős Vilmos: Szabó István és 1848/49. *Valóság*. 2003/7. 94–108. p.

²³ Vö. a korábbiak.

²⁴ A szóban forgó kézíratra vö. Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika*. Csokonai Disputa Könyvek, Debrecen, 2005. 174 p.

²⁵ Vö. erre Erős 2000.

²⁶ Vö. Erős 2004.

Revue d'Histoire Comparée szerkesztői, akik alapvetően Szekfű Gyula tanítványai voltak, nem értettek egyet a Szabó fogalmai által sugallt nemzetmegközelítéssel, magyarságkonceptióval. Ennek alapját ugyanis nem a nyelvben, fajiságban, kultúrában és lezármazásban, valamint a parasztságban (a népben) látták, hanem legalább olyan fontosnak tartották a történeti tényezőket, a magasabb rétegek műveltségét, az európai vonatkozásokat s ehhez kapcsolódóan a politikai kereteket, így az államot is.²⁷

Nem érdektelen azután Szabó nagy ívű tanulmányának ismertetése sem. Gondolatmenetének első felében ugyanis Szabó, szokott módszerességével, az asszimiláció jelenségének általános tényezőit rendszerezi, s megkülönbözteti a *természetes* és a *mesterséges* asszimiláció összetevőit. A természetes asszimilációt elősegítő tényezők között említi pl. a tömeg, a társadalmi életforma, a vallás és az életmód szempontjait. A mesterséges asszimiláció megvalósításának eszközei pedig szerinte leginkább a nyelvterjesztés, az iskola és a városiasodás. A továbbiakban azután Szabó a kérdés történeti alakulását elemzi, s itt egyértelműek az érintkezési pontok a „Sorsunk”-ban megjelent tanulmányosorozattal. (Egyes szövegrészek a kérdés természetéből adódóan szinte szó szerint egyeznek.) Itt is kitér a honfoglalók társadalmi tagozódásának, illetve a helyben talált idegenek számarányának kérdésére, Mályusz számításaira építve mutatja be a magyarság középkor végi népességszámát; jelentős hangsúllyal esik latba a 16–18. század, mely a népi fölény és többség elvesztésének, a „pusztuló magyarság”-nak az időszaka. Lényegesek a 18. századi telepítések is, ahol Szabó – szintén elfogad-

²⁷ A Kárpáti-Medence fogalma itt nyilvánvalóan a Kárpát-Európa fogalom szinonimája. A Kárpát-Európa pedig a *Revue d'Histoire Comparée* Kosáry Domokos által írt bevezető, programadó tanulmánya szerint az a keret, melyben a hagyományos, hungarocentrikus beállítást meghaladva szeretnék volna bemutatni a magyarság történetét, egy az *Annales* felfogásához közelítő, összehasonlító történetiszemlélet jegyében. A Kárpát-Európa így a szétválasztó, megkülönböztető tényezők helyett elsősorban arra irányítaná a figyelmet, hogy mi volt a közös például földrajzi, kulturális, társadalmi, antropológiai tekintetben a térség nemzeteinek történetében. Magáról a fogalomról egyébként parázs vita robbant ki a *Magyar Nemzet* és különböző folyóiratok hasábjain. Az itt kifejtett álláspontokból (például a magát a fogalmat a közgondolkodásba bevető Pethő Tibor meghatározásából) mindenesetre az derül ki, hogy a koncepció hívei a magyarság Kárpát-medencében való vezető szerepét nem tagadták, tehát mégiscsak egyfajta birodalmi szempontot érvényesítettek. Így alapvetően nem szakadtak el a Szekfű Gyula által megfogalmazott Szent-Istváni nemzetfogalomtól. Bizonyára ezért esett meg az is, hogy Bibó István a háború után Kosáryék Kárpát-Európa gondolatát habsburgianusnak és legitimistának minősítette. De utalhatok Szabó István minősítésére is, aki az ötvenes években többször kiadott egyetemi jegyzetében (tehát előadásaiban) azért bírálja e felfogást, mert magyar uralmi igényeket rejt magában. Vö. Kosáry Domokos: 'Kárpát-Európa' kutatás a Teleki Intézet-ben. Tóth János interjúja. *Valóság*, 1983/9. 32–41. p.; Uő: The Idea of a Comparative History of East Central Europe: the Story of a Venture. In: *Historians as Nation Builders*. Edited by Dennis Deletard, Harry Hanák. Illetve Uő: Sur quelques problèmes d'histoire comparée. *Revue d'Histoire Comparée* XXI. évf., új sorozat I. köt. 1943. 1–2. sz. 3–32. p. Ez utóbbi a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóirat bevezető, programadó tanulmánya, ahol Kosáry kifejti az általuk meghonosítani kívánt Kárpát-Európa fogalmát. A cikkből magyarul megjelentek részletek Ágh András fordításában a „Helyünk Európában” c. kötetben, Bp., 1986. I. 646–663. p.

va egyebek mellett Mályusz tézisé – a Habsburg telepítési politikában ellenreformációs és magyarellenes motívumokat lát. Külön probléma a 19. század, mert ez már a mesterséges asszimilációra való törekvés és – mint itteni tanulmányunkból kiderül – a politikai nemzet érvényesítésének időszaka. Ezt Szabó kritikusan figyeli, s talán nem olyan éles szavakkal, mint a *Hitel*-ben, illetve a *Sorsunk*-ban megjelent tanulmányokban, de a városok, az alkalmasint erőszakos, állami eszközökkel történő magyarisítás, az iskolák szerepét is kérdőjelekkel kommentálja.²⁸

Hogyan értékelhetjük és értelmezhetjük mindezek alapján Szabó szóban forgó cikksorozatát?

Mindenekelőtt – az elmondottak alapján egyértelműen – leszögezhető és leszögezendő, hogy Szabó nemzetiségértörténeti tanulmányainak alapvető összefüggésük volt saját korának aktualitásaival, így ennek tisztázása nélkül – mint erről szó esett – irreleváns műveinek értelmezése. Az aktuális vonatkozásokat Szabó maga sem tagadja, de ezt támasztják alá a harmincas évek végén, negyvenes évek elején írt egyéb tanulmányai is. Ezek közül rámutatnék például a *Magyar Szemlé*-ben 1938/39-ben megjelent, a Szabó István-irodalomban (és bibliográfiában) ismeretlen s így figyelmen kívül hagyott írásaira,²⁹ az Ugocsa megye egyfajta színopsziszt nyújtó tanulmányára,³⁰ 1938-as, nemrégiben publikált rádióelőadására Nagyszöllősről,³¹ Teleki Pál hozzá írt levelére és felkérésére,³² vala-

²⁸ Szeretném felhívni a figyelmet Szabó tanulmányának summájára is, melyet a *Revue d'Histoire Comparée*-beli írásban csak sugall (de alapvetően érvényesít), a *Hitel*-ben megjelent kivonatában viszont bátrabban és így expressis verbis megfogalmaz. (Ezt a summázatot emeli ki egyébként *Hitel*-beli dolgozatának két ismertetője, Balogh István és Gogolák Lajos is.) Eszerint a magyar asszimiláció ezeréves történetén végigtekintve arra a következtetésre jut, hogy a magyarság történetében lényeges felhígulás, keveredés nem történt, a magyarság históriájában népi egyéniségét mindvégig megőrizte. Ez a népi egyéniség ráadásul már a honfoglalás idején is kiforrott volt, tévesek tehát azok az elképzelések, melyek szerint a magyarság eredendően valamiféle népi konglomerátum lenne.

„...magyarságunk – írja tanulmányának záró részében Szabó – ma is sokkal magyarabb, miként némelyek – idegenek és magyarok – egy-egy társadalmi réteg vagy egy-egy helyi közösség síkjáról tekintve megállapítani szokták. E szemlélet tükrében a magyarság már a korai hazában történt megjelenésekor is valami összeverődött s még összeforrottan nép keveréke volt s a magyar népiség később is csak foglalat maradt, melyben a magyarság népi tartalma mindig megfoghatatlannak folyt szét hatalmas idegen tömegeknek újra és újra történt felszívása következtében. Holott az asszimilációnak s a vele szemben működő természetes tényezők erejének közelebbi vizsgálata arra mutat, hogy a népek viharos országútján minden bizonnyal kiforrott népi egyéniséggel érkező magyarság ugyan története egyes korszakaiban, így főként a középkor alkonyatán és a XIX. században számottevő mértékben gyarapodott felszívás útján, olyan nagyobb tömegeket mégsem tudott magáévá tenni, hogy ezáltal egyéniségét akaratlanul is áldozatul kellett volna ejtenie.” (*Hitel*, 1942. 15.)

²⁹ Vö. Szabó István: Ukrajna. *Magyar Szemle*, 1939. 262–270. p. illetve uő: A ruténföld. *Magyar Szemle*, 1938. 376–379. p.

³⁰ Vö. Szabó István: Ugocsa megye és népei a történelemben. In: *Szatmár; Ugocsa és Bereg ... vármegyék monográfiája*. Budapest, 1939. 78–88. p.

³¹ Vö. Szabó István: Nagyszöllős (1938-as rádióelőadás szövege. Közzéteszi Erős Vilmos). In: *Történelmi Tanulmányok VIII.*, 2000. Debrecen, 183–186. p.

³² Vö. Teleki Pál levele Szabó Istvánhoz. MTA KK Ms 5438/161.

mint pl. ekkor készült recenzióira³³. De ugyanezt támasztja alá az itt közölt cikksorozat számos részlete is. Ezek közül csupán arra utalnék, melyben a két világháború között, az az saját korában érvényre jutó népi nemzet fogalmát (N. B.: Szabó számos alkalommal egyenesen „napjaink diadalmas népi szemléleté”-ről beszél) a németiségnek az első világháború alatti és utáni „élmény”-éből vezeti le, amikor leginkább ébredt fel benne a nyelvi, leszármazási és művelődési alapon való közös leszármazás tudata. Ugyanezt a magyarság számára Trianon hozta meg, s Szabó szövegeinek tanulmányozása után nem kétséges: saját nemzetiség- és népiségtörténeti munkáinak egyik fő célkitűzése – tökéletes összhangban Mályusz Elemér népiségtörténeti programjával – Trianon revíziójának egyfajta szellemi megalapozása volt. E revízió megvalósulásának konkrét lépcsőfokait (első bécsi döntés, Kárpátalja visszaszerzése, második bécsi döntés) Szabó azután üdvözölte is.

Hozzá kell tenni azután, hogy Szabó népi, azaz etnikai nemzetfogalmának nem kis mértékben idegenellenes tartalma van, amivel – úgy tűnik – alapvető rokonságot mutat a harmincas évek Szabó Dezsőjével, Németh Lászlójával (Mályusz Elemér döntő hatása, mint láthattuk egyértelmű), illetve a népi irodalom egyéb, pl. Révai József által jobboldalinak minősített képviselőivel. (Magam még Féja Gézára, különösen 1943-ban megjelent irodalomtörténeti összefoglalására gondolok.³⁴ Ezt erősíti Balogh Istvánnak a *Tiszántúl*-ban megjelent egyetértő ismertetése is Szabó *Hitel*-beli cikkéről.³⁵ A Tiszántúl ismeretesen Féja gondolati intencióit követte.) Ez az idegenellenes tartalom leginkább Szabó asszimilációról készült tanulmányainak azon tézisében jelentkezik, hogy a magyarság már a honfoglalás idején is kiforrott népi egyéniséggel rendelkezett, s az azóta eltelt ezer esztendő során, bár jelentős módosulások, asszimilációs nyereségek és veszteségek következtek be – a magyarság etnikai alkatában jelentős módosulás, változás, „hígulás” nem történt, azaz átütő asszimilációról nem beszélhetünk.³⁶

Ez a xenofóbia azután különösen a 18–19. századi folyamatokat elemezve ötlük szembe, amikor is Szabó részint kritikusan szemléli az idegen eredetű tisztviselő, hivatalnokkatonai, valamint értelmiségi réteg asszimilációs törekvéseit. Másrészt egyértelműen elítéli (különösen *Hitel*-beli, de alább közölt tanulmányában is) a 19. századi liberalizmust – azaz Szabó itt alapvetően antiliberalis –, mely a külsőleges, nyelvi asszimiláció erőltetésével, a városok sorompóinak megnyitásával, a zsidóság térfoglalásának lehetővé tételével, a munkásosztály és a történelmi materializmus anacionális, anyagelvű szemléletének előtérbe kerülésével a nemzetszemlélet hanyatlását idézte elő.³⁷

³³ Szabó István ekkor írt recenzióira vö. Bitskey Istvánné Szabó Istvánról készített bibliográfiáját, mely Debrecenben, 1982-ben jelent meg.

³⁴ Vö. Féja Géza: *A felvilágosodástól a sötétedésig. (A magyar irodalom története 1772-től, 1867-ig.)* Magyar Élet kiadása. 1942.

³⁵ Vö. Balogh István: Az asszimiláció mai szemmel. *Tiszántúl*, 1942. április 29. 3.

³⁶ N. B.: újabbban embertani és történeti kutatások inkább azt hangsúlyozzák, hogy már az Árpád-korban is kicserélődött a honfoglaló magyarság antropológiai tekintetben. Vö. pl. Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. *Századok*, 2000/1. 3–44. p.

³⁷ Itt mindazonáltal megjegyzendő, hogy Szabónak ez az idegenellenessége főként németellenes tartalmú, hasonlóan Szabó Dezső és Németh László felfogásához. Ez a németellenesség Szabó számtalan munkájában megfigyelhető, mondhatnánk egész életművén végighúzódik, amíg persze a kérdésnek volt aktualitása. Példaként csupán a Konrad Schünemannal folytatott vitájára utalnék, minek során Szabó cáfolja, hogy a magyarság képtelen a városok alapítására. Hasonló indíttatású egy levélváltásban fennmaradt disputája, bizonyos Schleich (Dercze) Lajos nevű történésszel a harmincas évek elején. Itt Szabó

Mindamellett nem szabad elfelejteni, hogy Szabó népi nemzet értelmezése – s erre a *Revue d'Historie Comparée*-ban megjelent tanulmánya körüli jelzett bonyodalom³⁸ az egyértelmű bizonyíték – a Szekfü-féle politikai nemzet (és így Szent István-i állam) fogalmával szemben konstituálódik, illetve kap értelmet. Ennek alapján viszont indokolt a következtetés (főként azt tekintve, hogy Szabó pl. alábbi tanulmányában – mint erről szintén esett szó – többek között Györffy Istvánt, Bartókot és Kodályt, Karácsony Sándort, illetve a népi írókat nevezi meg az általa is vallott népi gondolat letéteményeseinek), hogy népi nemzetéről vallott felfogása a Szekfüék által óhajtott integrális, azaz a történeti magyar állam helyreállítása helyett, egy etnikai alapú revíziót tűzött ki célként, s egyébként is inkább hangsúlyozta a szomszéd népekkel való egyenrangúságot, sőt rokonságot. (Persze utóbbit nem etnikai értelemben.)³⁹

Szabó népi nemzet fogalmának a történeti alapú s így a történelmi osztályok egyfajta apológiáját képviselő politikai nemzetfogalommal szembeni meghatározásából következően azután az is, hogy (az etnikai konnotáció mellett) koncepciójának nem kis mértékben szociális, a népszuverenitás igényét, illetve mondjuk a parasztság emancipációját igénylő (alkalmasint Mályusz Elemér ilyen jellegű elképzeléseit messze meghaladó) vonatkozása is van. Minderre több bizonyítékot is lehet felhozni. Az egyik az a közismert tény, hogy Szabó népiségtörténeti tanulmányai párhuzamosan bontakoznak ki a parasztság történetét egyre elmélyültebben analizáló műveivel.⁴⁰ Másrészt nem lehet ignorálni, hogy

---

visszautasítja Schleich teljes alapkoncepcióját, miszerint a „legmagyarabb” város, azaz Debrecen német alapítású lenne, s későbbi történetében is (iskola, színház, nyomda) alapvető lenne a német kulturális hatás. Németellenességének Szabó a harmincas években recenzióiban, illetve pl. Moór Elemérről szemben számos alkalommal hangot ad, s ugyanez a helyzet a háború alatt készült munkáiban is. Ehelyütt „A magyarság életrajzá”-ra utalnék, melyből még Léderer Emma is – egy, Szabó számára ugyancsak kritikus időszakban – alapvető németellenességét emelte ki. Illusztrációképpen még 1941-ben írt recenzióját idézném fel. Itt a német „völkisch”-elmélet és Volkstumskunde reprezentatív történetének ugyancsak reprezentatív könyvét ismertetve ironikusan ír ennek felfogásáról, miszerint idegenben a germánok magasabbrendű kultúrát hoztak létre, mint odahaza. A magyar vonatkozásokat tekintve pedig határozottan visszautasítja, hogy a német bevándorlók beolvasztották volna a magyarságot, vagy hogy magyar földön a németek teremtetek volna kultúrát. Vö. Szabó István recenziója Erich Keyser: *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands* című könyvéről. *Századok*, 1941. 438–443. p.

³⁸ Azaz, hogy Szabó nép, magyarság stb. fogalmait nemzetre, Kárpáti Medencére javították egy nyilvánvalóan a Szent István-i állameszmére hajazó politikai nemzetfogalom jegyében.

³⁹ Szintén nota bene szeretném megjegyezni, hogy Szabó István az ötvenes években tartott egyetemi előadásaiban utal a Kárpáti Medence koncepcióra mint a szomszéd népekkel szembeni magyar uralom és felsőbbrendűség igazolására. Itt is egyértelmű a párhuzam Szabó Dezső és Németh László Szekfüvel szembeni kritikájával. De meg kell említeni Bibó István nevét is, aki Kosáryék Kárpát-Európa felfogásáról mint habsburgianus, legitimista propagandáról beszél s többek között ezért támogatja a Teleki Intézet nevének Kelet-Európai Intézetre történő megváltoztatását.

⁴⁰ Szabad György véleményével azonban nem tudok azonosulni. Eszerint a népiségtörténet a hatalom és a hivatalos történettudomány által megszabott kötelelem lett volna Szabó számára, igazi elképzeléseit azonban a parasztságtörténetben valósította meg. „A magyarság életrajzá”-t – sokak tanúsága szerint – Szabó élete végéig egyik legkedvesebb műveként emlegette. Vö. Szabad György: Szabó István (1898–1969) *Századok*, 1970. 516–518. p.

Szabó végül is megjelenhetett a *Revue d'Histoire Comparée*-ben, nem is egy alkalommal.⁴¹ Ennek egyik oka kétségtelenül az volt, amire Szabó is utal alábbi cikksorozatában: maga a nemzetiség-történet, a népi-etnikai viszonyok vizsgálata novum a történetírásban. Az újdonság egyik fő eleme az, hogy a hagyományos (még Szekfúnél is több tekintetben érvényesülő) politikai és politikai eseménytörténet-centrikus történetírással szemben egy reálisabb (pl. statisztikai viszonyokat számba vevő és a népességi arányokat mérni kívánó, alkalmasint összehasonlító és szintetikus igényű) történetfelfogást képviselt, ami a *Revue d'Histoire Comparée*-nek is fő célkitűzései közé tartozott.⁴²

Harmadrészt, úgy gondolom, ugyanezt az emancipációs – azaz a nemesi felfogással leszámolni kívánó – igényt fogalmazza meg például Szabónak a honfoglalók társadalmi összetételével kapcsolatos, már idézett nézete is. Szabó ugyanis, amikor számos alkalommal megerősíti (amit a kutatások azóta nemegyszer kétségbevittek⁴³), hogy a honfoglaló magyarság jelentős mértékben tagolt volt, sőt nagyobb részét a szabad közrendűek tették ki, akkor alapjában véve a dualizmus korában regnáló nemesi történet szemlélettel kíván leszámolni. Ez – miként Beöthy Zsoltnak a „volgai lovas” toposz szemléletén alapuló irodalomtörténete bizonyítja – még a honfoglalás művét is kizárólag a nemességnek tulajdonítja, s a jobbágyságban pusztán idegenből idehurcolt vagy itt talált, összeverődött, nem magyar szolgatomeget lát. Világosan megfogalmazza ezt Szabó 1945 és 1948 között keletkezett, azonban csak nemrégiben publikált írásában⁴⁴, melynek gondolatai az alábbi tanulmányban is visszaköszönnék.

Befejezőként mindehhez csak annyit fűznék hozzá, hogy – természetesen – jelen sorok írójának mindezzel nem célja Szabó népi nemzetfelfogásának megvédése, vagy annak kimutatása, hogy ez a Szekfü-féle politikai nemzetfogalommal szemben előbbre mutató, progresszívebb lenne. A célkitűzés csak annak reprezentálása, hogy Szabó István nemzetiség- és népiségtörténeti műveinek háttérben igenis meghúzódnak saját korának alkalmasint politikai aktualitásaiban rejlő retorikus és homiletikus motívumok. Ezek tisztázása nélkül pedig irreleváns műveinek elemzése és interpretálása, s ezt kívánja elősegíteni a cikksorozat közreadása is.

⁴¹ Szabó szóban forgó tanulmányára vö. Étienne Szabó: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943. 279–330. p. Másik, szintén alapvető írása ugyanitt Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes címmel 1947-ben jelent meg, a 167–192. p.

⁴² Vö. Kosáry bevezető tanulmányát, 1943.

⁴³ Vö. Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. *Századok*, 1995./1. 3–62. II-letve uő: Magyarország népei Szent István korában. *Századok*, 2000/1. 3–44. p.

⁴⁴ Vö. Szabó István: Parasztságszemléletünk alakulásáról. Közlétesít: Kósa László.

Szabó István:

NEMZETSZEMLÉLET ÉS MAGYARSÁGTUDAT*

I.

Kisfaludy Sándor az 1790-es években Erdélyben állomásozó ezredéhez utazva, első benyomásairól lesújtottan írt Kolozsvárról barátjának, Skublich Imrénnek: „Erdélynek, hol magyarokat véltem lelni, mindjárt első helységében egy lelket sem találtam, ki magyarul értett volna. Mind oláhok lakják. Búmban nem is tudtam aludni. Általában végig utazván most Magyarországot és összehasonlításom után most több tótot, svábot, oláhot, németet találván, mint tiszta magyart s ugyanezt találván Erdélyben is, eljajdultam: vége, gondolám, a magyar nemzetnek, mely már csak úgy áll fenn, mint egy hajdan erős, felséges várnak, most az idővész által naponként fogyton fogyva, düledező hulló, végre egészen eltűnő romladéka”. [1] A 24 éves ifjú Kisfaludynak ez a vallomása, melyet írói hivatásának – „a magyar nemzetiség életben tartása”-nak – felismerésével folytat, ma is az őszinteség közvetlen erejével hat reánk, egyuttal azonban nem ok nélkül indít elgondolkozásra is. Ma, amikor gondolataink nyomában elválhatatlan árnyékként jár országunk nemzetiségi képe, akaratlanul is az a kérdés támad bennünk: Kisfaludy Sándornak, aki Győrött gimnáziumot, s Pozsonyban akadémiai végzettséget szerzett, s aki annak a középbirtokos, „bene possessionatus” nemességnek volt a sarja, amely a legnagyobb mértékben volt birtokában a magyarság politikai és szellemi javainak, hogyan lehetett ennyire ismeretlen, ennyire meglepő és megdöbbentő a nemzetiségi magyar állam?

Első tekintetünk a XVIII. század második felének iskolái felé fordul, s ezeket valóban okunk is lenne elmarasztalni. Azok a tantárgyak ugyanis, melyek az ország népi viszonyairól tájékozást nyújthatnak, nevezetesen a földrajz és – mint hogy az ország népi összetettsége történeti fejlődés eredménye volt – a hazai történelem, a Ratio Educationis kibocsátása előtt vagy egyáltalában nem szerepelt a gimnáziumok tantervében, vagy csak szűk keretek között melléktárgyként. A jezsuita s a nagyrészben ezek tantervét követő egyéb katolikus gimnáziumokban a történelem napi 1/4 órával melléktárgy volt, s ennek keretében foglalt helyet a geográfia, melynek a jezsuita történelemtankönyvben, a Rudimenta historica-ban mindössze húsz lapra terjedő hazai történelemhez képest is szerény szereppel kellett megelégednie. A tankönyvek a Magyarország földrajzáról szóló néhány lapján az ország népi viszonyáról mit sem lehetett megtudni, Erdélyről is csak annyit, hogy „ennek lakosai főleg három osztályra oszlanak, nevezetesen magyarokra, székelyekre és szászrendű németekre, akik között más natio-k és különböző szekták élnek.” Nem tájékoztatott többről a hazai történelem sem, mely – a divatos kérdés–felelet rendszerben az elsősorban uralkodókra és a vallási viszonyokra vonatkozó kérdések mellett olyan kérdést is feltett, hogy „vannak-e Magyarországnak a többi nemzetekhez képest valamilyen sajátosságai”, s erre többek között ilyen választ adott: „egyetlen nemzetnél sem annyira familiáris és barátságos a latin nyelv, mint a magyaroknál”. [2] A piaristáknál és pálosoknál némileg több szóhoz jutott a magyar

---

* A forrásmunkák jegyzékét a tanulmány végén közöljük.

történelem. Az evangélikus iskolák közt vezető pozsonyi gimnáziumban 1615-ig tanították Magyarország történetét, a királyok szerint felosztva tanítási he-
tekre: Zsigmondnak például hat hét jutott, Mátyásnak már csak három. [3] Deb-
recenben és Sárospatakon, a reformátusok két vezériskolájában – miként Ka-
zinczy Ferenc a Pályám emlékezetében írja – magyar történelmet nem tanítottak. [4] Ezt némileg a hazai földrajz pótolta, melynek tankönyve a reformátusok
iskoláiban Losonczy István híres Hármas Kis Tüköre volt. E könyvből, mely
1771–1850 között huszonnégy kiadást ért meg, egy-egy megyéről négy soros rí-
mes versikéket tanult meg a félország gimnáziumi ifjúsága. Ilyesmit:

*Sáros vármegyének uta igen terhes,
Holott vagyon Bártfa, Kis-Szeben, Eperjes,
Kapivár, Makovitz, Tartza, Sóvár, Sebes,
Hol lakik Tót, Német, Orosz, Paraszt, Nemes.*

Árva megyében: „itt lakik a tótság szűrös háznépével, És a szegénységnek él
zabkenyerével”, viszont Turóc megyében „vigyáz a Tótság maga élelmére,
Tart, juhót és disznót bő jövedelmére”. E három megyén kívül még csupán Arad
megyében tájékoztat a Kis Tükör néprajzi körülményről:

*Itt lakik a Rátzság szemetes házában,
Kinek ne bizd fejed vad barátságában.*

A többi megye leírásánál nemzetiségekről nem esett szó s Erdélyben is csak
annyi, hogy „fölakosai Magyarok, Székelyek és Szászok, kik közé egyelített-
nek Olájok, Oroszok, Örmények, Bolgárok, Görögök, Sidók és Tzigányok”. [5]
Az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis a magyar történelmet önálló tárgy-
ként illesztette a középiskolai tanulmányok tanrendjébe s megjelölte a tananya-
got is, néprajzi viszonyokról azonban még ebben sem volt szó. A fejlődés
egyébként is lassú volt, a Hármas Kis Tükört, mely még a Ratio Educationis
előtt jelent meg, kibocsátása után is még három-negyedszázadon át tanulták.

Ez a rövid bepillantás a korbéli iskolák tanulmányi rendjébe jogot adna arra,
hogy az iskolák által nyújtott ismeretek rovására írjuk azt a tájékozatlansá-
got, amely a szűkebb pátriáját elhagyó Kisfaludy Sándort annyira váratlan és
megrendítő tapasztalatra kényszerítette az országban. Ez a megrovás azon-
ban lemondana a történeti láthatár távlatairól, s magyarázatunkkal csupán a
felszínen maradnánk. Hiszen mindjárt fel lehet vetni a további kérdést: az is-
kolai tanterv, mely egyes tárgyakat, így a latin grammatikát igen előkelő
helyre állította, miért részeltette olyan mostoha elbánásban a hazai történel-
met és földrajzot, ezek keretében is az ország néprajzi viszonyainak megis-
mertetését? Ezek megismertetésének minden bizonnyal nem tulajdonítottak
fontosságot, viszont ez a körülmény arról tesz tanúságot, hogy ilyen kérdé-
seknek a köztudatban sem volt szerepük. Az európai nacionalizmus fellángo-
lása előtt a népi különvalóság jelentősége nem is hatolhatott a tudat oly tisz-
ta világosságára, mint azóta. Azonban akkor, amikor az ország néprajzi vi-
szonyaival szemben mutatkozó érdektelenségre magyarázatot keresünk, to-
vább kell haladnunk, s útunknak a rendi nemzetszemlélethez kell

visszavezetnie, mely nagymúltú pályáján, az európaszerte izzásnak induló nacionalizmus csapásai alatt, éppen a XVIII. század utolsó évtizedeiben ingott meg. A rendi és nacionalista nemzetszemlélet összeütközése Kisfaludy nemzedékének volt hol keserű, hol boldog élménye: örökségük és rendiség korának nemzetszemlélete volt, de lelkükben már új nacionalizmus eszméi fogantak meg, s szemük érzékennyé lett olyan jelenségek iránt is, melyekre az előző nemzedékeknek még nem volt látásmódja.

E tanulmányban a rendi nemzetfogalmat, a nacionalizmusnak vele vívott küzdelmét, az új politikai nemzetfogalom kialakítását, korunk mélyeséges népi élményének e fogalomra tett hatásait, s mindezekben a magyarságtudat szerepét vonjuk vizsgálódásunk körébe.

II.

Mit értettek a rendiség korában, a rendi gondolkodás síkján „magyar nemzet” alatt? Semmi esetre sem értették együtt a magyarságot, még kevésbbé az ország egész lakosságát, a „Szent korona országának népei”-t, hanem csupán a magyar nemességet. A rendi nemzetszemléletben tehát a nemzet fogalma azonos volt a nemesség fogalmával, azokat ölelte fel egyedül, akik nemesi kiváltságban éltek, s így – miként Werbőczy tanította – a szent korona tagjai voltak. Jóllehet a „nemzet-nemzetség-nemzetiség” kifejezésekben olykor-olykor rugalmasabb s ez esetben szélesebb tartalmat is lehet értenünk, a rendi közfelfogás számára nem volt vitás, hogy a „magyar nemzet” – vagy mint írták is: a „nemes magyar nemzet” – nem egyéb a nemességnél, miként Franciaországban is a rendiség korában a francia nemzet egy volt a francia nemességgel.

Magyarországon a XIX. század első felében általában 20 nem-nemesre esett egy nemes, s bár európai viszonylatban a magyar nemesek száma feltűnően nagy, mint nemzet, az ország népességéhez vagy csupán a magyarsághoz képest is, igen csekély volt. Ez a nemes magyar nemzet volt Werbőczy ma is sokat emlegetett „populus”-a, a „populus Werbőczianus”. A magyar nemesi rend kifejlődésére, szemléletére és rendi elzárkózására Werbőczy István a híres Hármaskönyvvel valóban mindenki másnál nagyobb hatást gyakorolt, azonban a nemzetnek, a nemesi „populus”-nak ennyire merev és kizáró értelmezést Werbőczy nem adott. Ugyanis a „nép”, a „populus” törvényalkotási jogát tárgyalva, mintegy magyarázólag előadta, hogy ez a szó: „populus”, minden nemest és nem-nemest egyaránt magában foglal, de a nem-nemesekről, akik a plebs neve alatt értetnek, e részben szólni nem tartozik céljához. A „populus – írta Werbőczy – annyiban különbözik a plebstől, mint a nem (genus) a fajtól (species), mert a populus megjelöléssel neveznek minden nemest, mind fő-, mind alsó-rendőket, úgyszintén minden nem-nemest, míg a „plebs” neve alá csak a nem-nemesek értendők”. [6] A „populus” és a „plebs” fogalmakat Werbőczy minden bizonnyal az általa kitűnően ismert római jogból merítette, de nem magát a jogi szerkezetet is, mivel Rómában a populust csak a szavazati joggal bíró polgárok alkották, akiket tehát a politikai hatalom birtokában levő nemesekkel állíthatunk párhuzamba, viszont Werbőczy értelmezésében a populus elsődleges jelentése egyetemes: benne foglaltatik a nem-nemes köznép is, s Werbőczy csak könyve „céljá”-nak megfelelően, tehát ez alkalomra: a törvényalkotás tárgyalásánál kapcsolja ki a törvényalkotás jogában nem részesülő

„plebs”-et a „populus”-ból. Úgy látszik, hogy Werbőczy szemléletében a középkorvégi nemzettudat küzdött a kiteljesedő rendiség nemzet-fogalmával: az előbbiben a magyarság egészének képe jelent meg, s a XIII. században kezdett alakot öltetni, [7] az utóbbit a nem-nemesektől a XV. század végén egyre élesebb jegyekkel elkülönülől s a szent koronának egyedül általa való megtestesülését hirdető nemesség önmagára korlátozta, Werbőczy mindenesetre megmagyarázta és egyeztetette az egymást rontó fogalmakat de utána a kiteljesedett rendiség szemléletében a populusnak nála még egyetemes értelme elveszett: a „nemzet” nem volt már több, mint az ország nemessége, a populus Werbőczyanus. A köztudatban így élt századokon keresztül egymást fedő fogalomként a magyar nemzet és a magyar nemesség fogalma, s Pálóczi Horváth Ádám az 1810-es években, a rendiség eszméinek hanyatlása korában is, amikor a nemzetet már többet kezdték érteni, mint a nemeseket, tiltakozólag hirdette meg, hogy a jobbágyok a nemzet neve alá soha sem értődtek, hanem csak a nemesek vagy katonák. [8] Így látták azok is, akik küzdöttek ellene: Wesselényi Miklós a nemzetiségi veszély érzésétől áthevítve, Szózatában szenvedélyesen kárhóztatta, hogy milliók közül csupán „egy pár százezer” alkotta a nemzetet; [9] Kölcsey Ferenc is „hétsszázezer ember puhaság és szegénység által elaljasodott lelke helyett milliomm felemelkedhetőt” óhajtott nyerni, [10] nem is szólva Széchenyi Istvánnak és a reformkor többi nagyjainak méltó ítéletéről. Ők már a nemzetet, melyet a nemesség alkotott – éppen a megkülönböztetés céljából – „politikai nemzet”-nek nevezték, a teljes nemzet fogalmát kiterjesztve a belőle századok óta kirekesztettekre is.

A rendi nemzethez való tartozást tehát pusztán jogi tények – a nemesi jogok birtoklása – határozták meg, a magyar rendi nemzet körülhatároltságát azonban a származástudat is élesebbé tette: a nemzet fogalmát önmagára korlátozó nemesi rend büszke ápolója volt annak a hagyománynak, hogy benne öröklődött tovább az egész honfoglaló magyarság. E hagyomány igazolásánál ismét hivatkozhatott, de ismét nem teljes joggal, Werbőczyre, aki munkájában – ámbár előrebocsátva, hogy nem történetet óhajtott szólni, hanem törvényeket leírni – szükségesnek látta, hogy a magyar nemesség eredetéről magyarázatot nyújtson. A tudósoknak azzal az értelmezésével szemben, hogy „nemes az, akit saját erénye nemesít” előadta, hogy midőn a hunok vagy magyarok Skithiából felkelve, kapitányokat állítottak s vezért (rector) választottak, törvénybe tették, hogy a közösséget egyetemesen érintő dolgok előjövetelekor vagy általános hadfelkelés esetén vérbe mártott kardot kell körülhordozni, amire mindenkinek jelentkeznie kellett: a parancs áthágói, ha csak nem volt elégséges mentségük, kettévágtattak, vagy örök szolgaságra vettek. Emiatt igen sok magyar jutott paraszti állapotra. „Mert mindnyájan ugyanazon egy nemzetségből, nevezetesen Hunortól és Magortól származván, másképp nem lehetett volna, hogy ez úr, amaz szolga, ez nemes, amaz nemtelen és paraszt legyen.” [11]

A Hármaskönyv idézett sorai a Kézai-féle krónikára, illetőleg a XIII. századi krónika-átdolgozására mennek vissza. Werbőczy egyes részleteket innen szó szerint vett át, viszont tudjuk, hogy Kézai, aki a XIII. században a megyékben szervezkedő nemesség szemléletét és társadalmi törekvéseit juttatta kifejezésre, éppen e célból krónikája egyes részeit – a nemesi egyenlőség alapjáról – a népfélség egy korai elvének megfelelően szövegezte meg. [12] Az említett megyei kisnemesség tulajdonképpen a XIII. században alakult ki a királyi

serviensek tömegeinek nemessé tételével; ekkor lépett be a politikai életbe, s Kézai e szerepnek mintegy történeti igazolását fogalmazta meg a nemesség eredendő egyenlőségében. A krónikának a nemesség közös származását és eredendő egyenlőségét hirdető, egyébként leíró és jogtételt nem tartalmazó s ezért joggal mentetett sorait Werbőczy éppen nem célzat nélkül vette fel könyvébe: műve a köznemesség törekvéseinek jegyében született meg. E köznemesség nemesi rendisége pedig a XV. században kezdett elhalványodni, és gyakorlatilag is kérdésessé válni a köznemeseket a nagybirtokos arisztokráciával jogilag is függő helyzetbe sodró familiáris viszony következtében, éppen ezért a XV. század második felében kemény és egyre több sikerrel jutalmazó küzdelmet vívott nemesi rendi állásának biztosítása és országos politikai befolyásának intézményesítése végett.

E küzdelemben hatalmas erőforrása lett a nemesség számára a Hármaskönyv, melyben Werbőczy, a nemesség eredendő egyenlőségéről szóló történeti alapvetés után, az „una eademque nobilitas”-ról szóló elvre hézagot nem ismerő rendszerben építette fel a nemesi jogrendszert. Műve méltán lett a magyar rendiségnek valóságos bibliájává, olyan védőpajzsává, mely ronthatatlan tekintéllyel nyújtott eligazítást a magyar nemesség rendi szemlélete számára. E századokon keresztül legtöbbször forgatott magyar könyvben jutott ezentúl a köztudat ahhoz a képhez is, amelyet Werbőczy a XIII. századi krónika nyomán a honfoglaló magyarság és a rendi nemesség származási kapcsolatáról a fentiek szerint rajzolt meg, de nem más célból, mint hogy ezzel az egyenlőséghez való jussnak történeti háttérrel adjon. Az idők folyamán teljes világképpé fejlődött rendi szemlélet azonban a honfoglaló magyarság és a nemesség ily céllal beállított azonosítása tekintetében túlhaladt nagy mestere tanításán. Werbőczy ugyanis – mint láttuk – még elismerte, hogy a nem-nemes magyarok is ősi magyarok, sőt szükségesnek látta azok elparasztosodásának megmagyarozását is. Werbőczy ezt a magyarázatot is a XIII. századi krónikáirótól vette át, [13] aki – a nemesség eredendő egyenlőségét hirdetve – még Werbőczynél is nyomósabban rá volt utalva valamilyen magyarázatra, hiszen más helyen maga írta, hogy az „udvarnokok, várszolgák, más szolgálók, szabadosok és szolgák majdnem az egész országot megtöltik”, [14] s ámbár e szegény pór- és szolganépet e helyen a magyarok foglyaitól származtatta, saját szemével láthatta azt is, hogy e népesség nagy része magyar volt. A nagy nemzetiségi paraszttömegeket szolgáltató népelemek beáramlása ugyanis ekkor még alig volt kezdetén (románok, rutének), sőt még meg sem indult (szerbek).

Jóllehet a krónikáiról nyomán Werbőczytől is azt lehetett megtanulni, hogy a nemesek eredetre nézve ugyan honfoglaló magyarok, ámde az ősi magyarság nem egészében nemesség, utóbb a megmerevedett rendi szemlélet számára a honfoglaló magyarság mindinkább azonosult a nemességgel. Ugyanakkor a nemesség körén kívül élőkben a magyarok által ide magukkal hurcolt, különösen pedig e területen talált és meghódított szolganépeket láttak. Hogy ez a szemlélet mennyire mélyen gyökerezett, elég a múltból – a jelesek közül – Wesselényi Miklósról és Szemere Bertalanra hivatkoznunk, akik pedig már a rendi Magyarország átalakításáért küzdöttek, s a rendi szemléletet éles bírálatban részesítették, amellet döbbető szemmel figyeltek fel a nemzetiségi kérdésre is. Wesselényi hódítókat látott elődeinkben, akik erejükben bízva, nem tartották szükségesnek a „náluknál sokkal számosabb meghódított népeket” rokonokká vagy

barátokká tenni, s „az akkori vad kor szellemében” urai voltak a legyőzött sokaságnak, nem méltatván azokat magukhoz emelni, fegyver-adta hatalmukat fegyverrel tartották fenn, ennek kizáró birtokában s a hív frigyekben bízva, felejtették tulajdon kicsiny számukat s a legyőzött és elnyomott népek nagy számát.” [15] Szemere éppen fordítva, az engesztelékeny bölcs politikában látta a magyarság fennmaradásának magyarázatát, csak ennek köszönhetette, „hogy mindjárt a hódítás első éveiben az országon kívül viselt dicsőséges hadjáratokat anélkül, hogy a hon maradt népek föltámadásától ...tartott volna.” [16] Sokaságról, a hódító, fegyverforgató magyarokhoz képest hatalmas számú alávetett meghódítottokról, szolgává tett népekről szólnak tehát, olyanokról, melyek a szolgák, utóbb a jobbágyok-parasztok hatalmas tömegeit szolgáltatták. A honfoglalók és a nemesek azonosságát valló felfogás befolyásolta a történetírói szemléletet is, [17] s ma is előfordul, hogy a honfoglaló magyarságot társadalmi rétegek szerint különböző eredetű népekre osztják. [18]

Ezeket a feltevéseket az újabb történeti kutatások eredményei nem támogatják. Ma már megállapíthatónak látszik, hogy a honfoglaló magyarság összefüggő településterületen élő, jelentékenyebb számú népelemet – morvaszlávokat a Morva és Garam között – csak az északnyugati hegyvidéken talált az ország történeti határai között, egyébként az ország más részein csak elszórt, politikailag szervezetlen, a magyarság tömegéhez képest csekély néptörmelékek kerültek a széthullámzó magyarság települései közé. Ezekből a nemesekhez képest sokszoros tömegű, már a XIII. században is az országot „megtöltő” szolgáló néprétegek nem kerülhettek ki. Éppen csekély számuk következtében szívódtak fel korán a magyarságba: a XII–XIII. században már nem volt nyomuk. Jelentékenyebb idegen népi tömegeknek teljes és viszonylagos gyors felszívását nem igazolják a népiségtörténeti kutatások sem, amelyek a népiségek a felszívó hatásokkal szemben rendkívül szívós ellenállását világosították meg. Nagyobb tömeggel szemben, különösen, ha földrajzi elhelyezkedése zárt, a felszívás szinte lehetetlennek mutatkozik. Ennek a hatalmas társadalmi rétegnek tehát, amely a XIII–XIV. századi nagy társadalmi átalakulás során az új jobbágyosztály keretei között tűnik fel, zömét éppen úgy a magyarság szolgáltatta, mint a nemességét. Ez utóbbi tömegnek alárendelt, függő viszonyba jutását a XIII. századi krónika írója és utána Werbőczy a társadalmi fejlődés törvényének elmentmondván, mesterkéltén képzeltek el, amikor a szabad magyarok sorai közül hadikötelezettség elmulasztása miatt vagy egyéb okokból való kitiszításukkal magyarították. A társadalom életműködése sokkal összetettebb, semhogy ilyen egyszerű képletre lenne visszavezethető; ez a működés a valóságban sok tényező hatása alatt alakul. A honfoglaló magyarság pedig önmagában teljes társadalom volt, s már a honfoglaló magyarság is ismerte gazdagság és szegénység fokozatait s az uralás és szolgálat viszonyait, társadalmilag tehát tagozott volt, s a királyság korában még sokrétűbb lett. Ha tekintetbe vesszük a társadalmi rétegek között szüntelenül végbemenő hullámzást, még annak feltevésére sincs okunk, hogy azok a társadalmi rétegek, amelyek a XIII–XIV. században a kialakuló nemesi rendbe és jobbágyosztályba kerültek, pontosan megfeleltek a honfoglaló magyarság 3–4 évszázaddal korábbi felső és alsó rétegeinek.

Jóllehet a kiteljesedett magyar rendi nemesség nemcsak a „nemzet”, hanem az ősi „szittyá” magyarságtól való eredetet is önmagára vonatkoztatta, ez az eredetudat a rendi nemzetszemléletnek nem volt lényeges, különösen nem alko-

tó tényezője. A nemesi rend közösség volt, a magyar nemesi rendi jogok birtokában levők közössége, s a rend kereteinek és formáinak megkövesedése óta e közösséget mint minden más közösséget, a maga alkotó elemei és létfeltételei határozták meg. A nemesség rendi közösségébe való tartozást egyedül a nemesi jog birtoka határozta meg, nem tekintve azt sem, hogy e közösség tagjait ugyanakkor milyen más közösségek – népiség, vallás – fűzték még össze. Abban tehát, aki származásra nézve nem volt magyar, sőt esetleg magyarul sem tudott, ha a magyar nemességet megszerezte, a rendi szemlélet síkjáról sem lehetett mást látni, mint a magyar nemesi rend tagját, aki a rendi előjogok birtokába való lépésével egyúttal tagja lett a magyar nemzetnek – a nemességre korlátozódó szűk körű nemzetnek is. Besztercebányán egy viszály alkalmával a tótok és magyarok így fejezték ki ezt a szemléletet 1681-ben: tót, cseh vagy horvát, ha a királyi kegy nemessé tette, és az országlakók – a rendek – által a nemesek gyülekezetébe fogadtatott, igazi magyarnak tekintendő. [19]

A magyar nemességnek az idők folyamán valóban sok idegen is tagja lett. A középkorban sorait főleg németek, tótok, rutén kenézek, vajdák, szerbek és horvátok gyarapították, akik részben vérségileg is felszívódtak a magyarságba, éppen a magyar nemesi életforma vonzó hatása s a magyar nemes családokkal történt elkeveredésük következtében. A nemesi levéllel, az armálissal való nemesítés főleg a XVI. század második felében vett nagyobb, a XVII. században már korlátozó törekvéseket kiváltó nagy méreteket, míg azonban a XVI–XVII. században elsősorban magyar jobbágyok szereztek meg a nemesi jogokat és ezzel a „nemzet”-hez tartozás jogát, addig a XVIII. században – az ország megváltozott társadalmi alkatának, az ausztriai kapcsolatnak s a belső etnográfiai eltéréseknek megfelelően – többnyire polgári, tisztviselői és egyéb értelmiségi, valamint katonai személyeket, utóbb pedig a kifejlődő kapitalista gazdasági rend szerencsés gazdagait, most már nagymértékben nem-magyarokat juttatott a királyi kegy a nemesi jog [20] és a nemzeti közösség birtokába. Azoknak, akik a XVIII. század végén szereztek nemességet, már kb. háromnegyede származásra nézve nem magyar volt, s az arány utóbb még kedvezőtlenebbül tolóddott el a magyar elem rovására. Fényes Elek statisztikája szerint az ország férfi-nemeseinek száma – ideszámítva a személyükre nemességet élvező papokat is – 136 093 volt. Fényes e számot négyvel szorozva a magyar nemesség lélekszámát 544 312-re, egyben a magyar ajkú nemesek számát 464 705-re, a többi közül a szláv ajkúakét 58 000-re, s a román és német ajkúakét 21 666-ra tette. [21] E szerint tehát a rendiség utolsó szakaszában a nemességnek, a rendi „magyar nemzet”-nek csaknem egyhatoda nem volt magyar ajkú sem, holott ugyanakkor a magyaroknak milliói éltek „a nemzet”-en kívül. A rendiség szemléletében ez magától adódó, természetes jelenség volt, de Wesselényi, akinek lelkét már áthatotta az új európai nacionalizmus és a polgári egyenlőség gondolata, felindult rajta, hogy az, amit „törvényeink gyászos magyarázata szerint” nemzetnek kell neveznünk, s amit ebből is valóban magunkénak mondhatunk, kicsiny töredék, s hogy e nemzetiségileg megosztott nemzettel szemben ellenségesen áll a milliók tömege, s ez „a joggal nem bíró, sem tettleg, sem a törvény értelme s szava szerint nemzetet nem alkotó, milliókból álló népesség egyenlő szenvedés s egyenlő elnyomás által, egymás közt rokonná és egyérvéküvé lett”. [22] A magyar nemesség Eötvös József szemében is nemzetiségek vegyülete volt, mely a „nyelv szempontjából is elkülönözve maradt.” [23]

A rendi nemzetszemléletnek csupán egyik oldalát láthatjuk abban a körülményben, hogy a szűk körű nemzetnek az uralkodói kézből elnyert nemesítéssel – magával ezzel a ténnyel – nemzetiségére való tekintet nélkül bárki tagjává lett. A másik oldal ezt mutatja: a rendi kiváltságok keretein kívül élő tömeg nem volt tényezője a nemzeti életnek, s a rendi szemlélet számára közömbös volt, hogy a rend alatti, vagyis nemzet alatti társadalmi rétegek milyen nép tudatát hordozták, a magyarságét-e vagy más népét. Mivel a jobbágyra vonatkozó igényekkel szemben a birtokos képviselte a jobbágyot, szerkeszthetünk ugyan olyan jogi elméletet, hogy a nemzetben elméletileg a jobbágnak is helye volt, birtokos urán keresztül összefüggött a nemzettel, az képviselte a nemzetben is; az elmélet azonban mit sem változtat a valóságos helyzeten, eszerint pedig a nemzet fogalmát hordó nemesség nem tekintette a jobbágyságot a nemzet elemének, nem tulajdonított jelentőséget a rend alatti réteg népi hovatarozásának sem, aminek viszont természetes következménye lett, hogy az éles rendi határ – határa a nemzeti életnek is! – halványá, elmosódottá tette a rendi és rend alatti magyarok közösségének tudatát is. Előfordult, hogy rendi országgyűléseink a XVII. században sérelmezték külföldieknek a városokba nagy számban való tódulását s külföldi idegenek emelését a nemesség sorai, különösen a főrendek közé. Az 1630. évi országgyűlés gravamenei közé foglalták, hogy a király külföldieket nemesít meg, akik azután „a nemesi kiváltság ürügye alatt mind jogi dolgokban, mind egyebekben sok nehézséget okoznak;” [24] ekkor törvénybe is tették, hogy az olyan „extraneus”-ok, akik nemesítésük előtt nem fogadtattak magyarokká, azaz nem honfiusítottak – ez az országgyűlésen történt – nem tekinthetők az ország nemeséinek. Az 1646/47. évi országgyűlésen is panaszt emeltek az idegenek nemesítése miatt. Az 1635. évi országgyűlés előkészítése során készített észrevételeiben pedig Eszterházy Miklós nádor a városi renddel kapcsolatban adott hangot hasonló panasznak: sok idegen jön az országba s „hereditas”-okat szereznek, nobilitáltják magukat a kancellárián, ezért valami státútumot kellene tenni, kivált a szabad városokra nézve, mert „extraneus”-okkal telnek meg. [25] Ezekben a panaszokban rendi elemekről – nemesítésről, a nemeseket illető hereditásról, városi polgárságról – van szó, s bennük nem csupán idegenek beköltözése miatt emelt aggodalmat, hanem a rendiség érdekeinek védelmére irányuló törekvést láthatunk. A külföldiek nemesítésének a rendek ellenőrzése alá helyezésében pedig ezenfelül politikai érdekek jelentkeznek és pedig valóban joggal: a Habsburg-házbeli uralkodók korában a király által behívott és nemessé tett külföldiek kezében az ország politikai érdekei kiszolgáltatva voltak a királyi főhatalom javára, mellyel szemben pedig küzdelmet vívtak az ország függetlenségének megóvása céljából.

Míg a rendek a rendi előjogoknak beköltöző idegenek kezére való jutása felett aggályoskodtak, s ilyen jogok juttatásába beleszólást óhajtottak elérni, addig a kiváltságolatlan rendalatti rétegeknek külföldről beköltözők által való, nagymértékű növekedése ellen sohasem emeltek szót, sőt a XV. században éppen úgy, mint a XVIII. században, kedvezmények nyújtásával ösztönözték őket az országban való megtelepedésre. [26] A rendi szemlélet számára az idegen paraszt is ugyanaz volt, mint a magyar paraszt-jobbágy: társadalmi elem, a gazdasági élet tényezője, ez is, az is kívül a nemzeti élet keretein. Ez a merev rendi szemlélet éppen a XVIII. században, a nemzetiségek politikai ébredésének előestéjén ért el virágzása tetőfokára. Míg a XVI–XVII. századokban magyar ne-

meseknek és parasztnak közös végvári küzdelmében a rendi választóvonal – legalábbis itt – elhalványult, sőt ekkor külön végvári „vitési rend” kibontakozásának is sok jele mutatkozott, s míg a Rákóczi-felkelésben is erősödtek a rendi határokat áttörő közös szálak, addig a felkelés elbukása után, az új politikai helyzetben, melyet a nemességnek a Habsburg-uralkodóházzal kötött kompromisszuma s ennek következményeként a korhadozó rendi világ új lendülete jellemez, a rendiség jobban elzárta magát kiváltsága falai mögé, mint valaha. Amellett, hogy a népi különválásnak éppen politikai viszonylatban a nacionalizmus fellobogása előtt nem lehet olyan jelentőséget tulajdonítani, mint utóbb, csak a nemzet fogalmát a nemességre szorító szemlélet tartalmának ismeretében magyarázhatjuk meg azt, hogy az országnak a XVIII. században a milliós beköltözések és telepítések révén annyira kedvezőtlen mértékben nemzeti állammá történt átalakulása a magyar politika hordozóinak lelkét meg sem rezdítette; holott egyes nemzetiségek, így a szerbek és románok ekkor már politikai jellegű követelésekkel léptek fel. Sőt ugyanakkor, amikor karavánokban húztak Magyarországra az idegen jövevények, magyar földesurak gyakran elbocsátották – esetleg éppen idegen országba vezető vándorútra indították – addig megtartott magyar jobbágyaikat vagy azért, mert a jövevényben engedelmesebb és igénytelenebb szolgát kaptak, vagy azért, mert jobbágyaikat saját vallásukon óhajtották látni. Ennél világosabban nem lehetett volna tanúságot tenni arról, hogy a rendi nemzetszemlélet magyarságtudata számára a rend alatti tömegnek nem volt jelentősége.

Erdélyben a rendi nemzetszemlélet sajátosan alakult: az 1437. évi unió óta ugyanis Erdélynek három „natio”-ja volt, a magyar, a székely és a szász. A szászság helye az erdélyi nemzetek e szövetségében arra látszik mutatni, hogy benne rendi elemek mellett népi elem is teret nyert.

A szászság azonban többé-kevésbé rendi jogok élvezetében volt, s hogy az erdélyi nemzet-szerkezetben is e rendiség volt az uralkodó elem, eléggé bizonyítja már az is, hogy a nemzetek ez „unió”-ja 1437-ben, az erdélyi parasztlázadás hatása alatt, hasonló mozgalmakkal szemben való védekezés céljából jött létre. Így lett Erdélynek három nemzete, hogy azonban e nemzetfogalmat is a rendi szemlélet határozta meg, világosan kifejezi az, hogy az erdélyi országgyűlési rendek a XVIII. században a románok követeléseire, melyeket egyebek között nagy számukra és a dákóromán-folytonosságra való hivatkozással támasztottak alá, a számarányra való hivatkozást azzal vetették félre, hogy a románság nem bevett „natio”, nagy része nem is telepedett meg a fejedelemség területén, s szétszórva él. [27] Vagyis a rendek előtt közömbös volt a románságnak Erdélyben immár túlsúlyra jutó nagy száma: lehet bármekkora, nem tartozik a rendi nemzetek közé. A „Supplex libellus Valachorum”-ra, az egyenjogúságra irányuló román nemzeti igények e nevezetes bejelentésére is azzal feleltek 1791-ben Erdélyi rendei, hogy a román nemesek a magyar nemesek között foglalnak helyet, s további felszabadításra nincs ok, hiszen a székelyek között is vannak jobbágyok. [28] A jeles erdélyi jogtudós, Benkó József az 1770-es években a három „natio” mellett, az erdélyi törvények jogi nyelvét követve, már „natio tolerata”-kat is sorol fel, és pedig ilyenekként a románokat, örményeket, görögöket, zsidókat, morvákat, lengyeleket, oroszokat, bolgárokat, szerbeket, tótokat és cigányokat. [29] Benkó tehát a szórványosan élő csekélyebb népelemeket is külön-külön a „natio” fogalma alá vette, viszont a romá-

nookról megállapította, hogy őket az erdélyi nemesek „helyrehozhatatlan kárral” nem is nélkülözhetik, „mivel leginkább azoknak... jobbgáyi szolgálataival élnék”. Benkő velejében rendi nemzetszemlélete tehát valamennyire már egyezsére lépett a népi szemlélettel, mintegy sejtetve a közelgő fordulót. E forduló előtt az erdélyi szemlélet is a rendi nemzetfogalom körében mozgott, számára is érdektelen volt az, ami a rendek alatti rétegben népi tekintetben végbement. E szemlélethez valóban érthetetlen nyelven szólt a román nemzetiségi ébredés, ennek gondolköre számára nem volt érzékszerve, miként nem volt a rendek alatt élő magyar nép magyarságára nézve sem.

Mindamellert akkor, amikor a rendi vagy más nemzetfogalomról szólunk, tisztában kell lennünk azzal, hogy mesterséges kategória áll előttünk s hogy a munkáló erő továbbra sem maga a kategória, hanem alkotó szemlélete volt. E mesterséges kategória sem feledtetheti, hogy a nemzet őseleme az, amit a natio „nascitur”-ja fejez ki: a közös vér, az összefüggő származás. Hogy valaki magyar volt-e, vagyis hogy számára a magyarság volt-e az élet egyetlen formája vagy nem, a rendi nemzetszemlélet korában is ugyanazok az erők határozták meg, melyek kezdetől fogva meghatározták és a jövőben is meghatározzák: ösztönösen működő erők ezek, a lélek mélyéből fakadnak fel, s hagyomány talajába eresztik gyökertüket, a nyelvben a vérségi és szellemi örökségekben jutnak kifejezésre, akarva-nem akarva az egyén életébe lépnek, és általuk az egyén a népiség tudatának hordozójává lesz. Ez a tudat természetesen annál tisztább és mélyebb, minél akadálytalanabb és világosabb a hasonló tudatot hordozók közösségének a felismerése. E tekintetben pedig nem jelentéktelen a kor uralkodó eszméinek vagy életformáinak a hatása, melyek egy-egy népiség testén belül is külön közösségeket hoznak létre, éppen a nemzet alkotójának síkján. A rendiség, a nemzetnek önmagára korlátozott fogalmával, különösen alkalmas volt a népiség közös tudatának halványítására. Ha Wesselényinek azt a vádját, hogy a népi összetételére nézve nem egységes rendi magyar „nemzet” a rend alatti hatalmas rétegeknek a nemzet köréből való kizárásával e rétegek lelkében elsimította még a népi különbségeket is, s a rokon sors terhe e rétegekben a magyarságnak itt helyet foglaló hatalmas tömegeit és a többi népek fiait rokonná tette, s ugyanakkor ellenségévé a kiváltságosoknak, [30] éppen a népiséget tartó ösztönös erökre való figyelemmel túlzottnak s a politikai fórum szenvedélyes megnyilatkozásának kell is tartanunk, mégis arra a történelem lapjain mindenütt találhatunk bizonytságot, hogy a rendi nemzetszemlélet korában a magyarság közösségének tudata – olykor erősödve, máskor lankadva általában halványan világolt, mintha ki is húnyt volna. A magyar rendiség történeti műve volt a magyar állam kiépítése és megtartása, nemzetszemlélete pedig korának szülöttje. Ez a nemzetszemlélet azonban túlélte magát, s csorbítatlanul uralkodott az ország nemzetiségi állammá alakulásának döntő korszakában is, mikor pedig már számos jel baljósan hirdette, hogy nagy idegen néptömegek jelenléte az ország határai között nem közömbös az ország sorsa szempontjából.

III.

A XVIII. század óta Európa-szerte fellobogó s új nemzetérzésre indító nacionalizmus nem elégedhetett meg a rendi szemléletnek a nemzet fogalmát a kiváltságos rendekre korlátozó szűk határaival. Az új nemzetszemléletben elveszített-

ték jelentőségüket a „nemzet” rendi határai, alapja nem társadalmi, hanem a szó mai értelmében ismert „nép” közössége lett. Ilyen tekintetben az ember – Huizinga szavait használva – „jobban, mint valaha, nemzeti meghatározottságában állt az étellel szemben”. [31] A magyar nacionalizmus világmérete e fejlődésben kettős arcot mutat: arra hevíti a magyarságot, hogy egyben, rendi előjogok nélkül egészében nemzetnek érezze magát, egyben pedig a rendi nemzet-szemlélet hagyományának és a polgári jogegyenlőségnek az egyeztetésével megformálja az ország lakosságának nemzetiségre való tekintet nélkül egységes „politikai nemzet” fogalmát. A XIX. századi magyar nacionalizmusban egymás mellett fut ez a két vonal, s közöttük jut emelkedő vagy hanyatló állomásra maga a magyarságtudat is.

A magyar nemzeti ébredés neve alatt főleg az irodalomtörténet lapjairól ismert, kezdeti magyar nacionalista mozgalom a XVIII. század utolsó negyedében fejlődött ki, s a kor felvilágosult szemléletének megfelelően elsősorban a művelődés eszközeit, a nemzeti nyelvet kívánta hanyatlásából kiragadni és felvirágoztatni. A nyelv a népiség legkifejezőbb jegye és természetes következménye volt, hogy ugyanakkor, amikor a magyarságnak a maga népi személyisége ily módon tudatosult, eszmélő tudatában a hazájában élő nem magyar népelemek, melyek népi hovatartozásának a rendiség szerkezetében nem volt fontossága, népi különvalóságuk alakjában jelentek meg. E népelemek politikai tartalmú nemzetiségi törekvéseikkel csak ekkor léptek a magyarság látóhatárának a körébe. Gyakran érte az a vád a magyar nyelvi mozgalmat és a továbbcsarjadó magyar nacionalizmust, hogy e mozgalommal indítást adott és felgyújtotta az ország nem magyar népeinek nacionalizmusát. Azonban Grünwald Béla már a múlt század második felében is jogosan mutatott rá, hogy az az állítás, mintha a latin nyelvnek kiszorítása a magyar kedvéért ébresztette volna fel a nemzeti-ségi tudatot Magyarország nem-magyar népfajaiban is, ami sok későbbi bajnak volt szülőoka, nem igazolható. [32] A magyarországi románok és szerbek XVIII. századi nemzetiségi mozgalmairól, melyekre Grünwald is hivatkozott, ma már eléggé tiszta képünk van, s tudjuk, hogy e népelemek a kiteljesedett nacionalizmus fogalmaival mérendő nemzetiségi követelésekkel léptek fel olyan korban, amelyben a magyarság mozgalma még mélyen szunnyadott, s rendi szemléletével mit sem vett észre a nemzetiségi követelések baljós politikai tartalmából sem. A magyar nacionalizmus, valamint a nemzet új politikai szemlélete utóbb valóban sokszor ösztönözte nemzetiségeink nacionalizmusát az ütközésből származó erő lendítő hevével, azt a magyar részről napjainkban is hangoztatott szemrehányást azonban, mintha maga a nemzet kezdte volna az „idegen” nacionalizmus bevezetését [33] mint történeti tényekkel ellenkezőt és önmagunkat igaztalanul sújtót, nem lehet vállalnia.

A magyar nyelvi mozgalom a XVIII. század utolsó negyedében nem is az európai nacionalista hullám sodrásával érkezett, hanem visszahatásként tört elő Mária Terézia és II. József németesítő törekvéseivel szemben. A magyarság vezető társadalmi rétegei a német nyelv iskolai terjesztése nélkül is elszakadóban voltak a magyar nyelvtől: a főúri rend idegenben élt, de ha itthon, akkor sem magyarul beszélt, s példáját követni igyekezett a birtokos nemesség is, mely a rendi s vele a népi tekintetben közömbösítő nemzetszemléletnek birtoklója elsősorban volt. Eötvös József nem ok nélkül jutott arra a megállapításra, hogy a külön nemzetiségi érzelve a magyar nemességéből kipárolgott, s inkább a nép

lekesült ettől az érzelemtől, holott ennek számára szabadság és egyenlőség nem létezett. [34] Eötvösnek ez a megállapítása a látszat dacára sem ellentétes Bél Mátyáséval, aki 1742-ben nemességünk nagy érdemének írta fel, hogy a szokásoknak abban a nagy elidegenedésében, amely akkor csaknem az egész Magyarországot forgószél módjára megrontotta, távol tartotta magát. [35] Bél ugyanis a kicsiny birtokaihoz kötött, többé-kevésbé parasztmódra élő nemesi zömről szólt. Az elidegenedés tulajdonképpen még ezután, Bél megfigyelése óta kezdett nagy méreteket ölteni. A magyar nyelv „tengve lappangott”, pörkunyhókba és istálókba szorult – gróf Cziráky Antal az 1790-es években, Széchenyi István a *Kelet népé*-ben használja az ilyen túlonúl sötét szavakat [36] – s a reformok üteme felett Kossuthal vitázó Széchenyi egyenesen a magyarság elmúlását látta volna elkövetkezőnek, ha rögtönözve akart volna kiforni. [37] A magyarság elenyészte e korban sokaknak – a legjobbaknak – volt kísértő gondolata, s Bajza József még 1846-ban is borongó lélekkel intett a nyelvünk-höz való ragaszkodásra: „ha valamely nép eléggé szerencsétlen egyik vagy másik idegen nyelvbe szerelmesedni, az önmagát és sajátosságait készül elveszteni és más idegenné átalakulni”. [38] A magyarságot a XVIII. században megindult elmagyartalanodás következtében valóban az a veszély fenyegette, hogy a politikai és szellemi javak birtokában levő magyar vezető rétegek elvesztik nyelvüket és idegenekké válnak a magyar népiség számára, miközben az éppen ekkor hatalmasul kiépülő hivatalnoki réteg jóformán idegenekből sorolódott össze, így az ország lakosságában immár csak kb. 40%-ot kitevő magyarság zömének az a sors jut, amely az értelmiségüket és magasabb társadalmi rétegeiket elveszített népmaradványoké: tengődés a feltámadásnak kevés reményével.

Ismeretes, hogy az 1780-as évek nyelvi ébredése; mely az 1790/91. évi országgyűlést is áthívította, és sok felszínes törekvést is napvilágra hozott, hamar kihamaradt a létében fenyegetett rendi alkotmány védelmének, az uralkodói önkény kizárásának s a rendi előjogok erősítésének előtérbe tolulása következtében. Évtizedek múltak el, mikor a magyar nacionalizmus – most már az európai nagy nacionalista hullám áramlatában – újból felgyulladt, azonban az 1780-as évek nemzeti mozgalmainak hatása nem tűnhetett el: a rendi nemzetszemlélet válsága ekkor indult meg. A rendi kiváltságokra terjedő nemzetszemlélet nem volt már akadálya annak, hogy a rendek alatt is felismerjék a nemzet éltető elemét, a magyarságot. Az 1790-es években nemcsak Kisfaludy Sándor lát – ellentétben a rendi nemzetszemlélettel – magyarokat és nem-magyarokat az országban, hanem mások is. Míg néhány évtizeddel korábban a telepítő birtokosok nemzedéke a rendek alatti tömegben nem tekintett mást, csak jobbágyot, s magyar jobbágyait is részvéttlenül taszította el magától, ha idegen jobbágyok hozatalában látta érdekeit, addig Gróf Teleki Domokos 1794-ben beszámolva országbeli utazásairól, a Pestről Szegedre vivő unalmas úton a nyári melegben felindulva áll meg a magyar falvakban: „gyönyörűség az elfáradt utazónak a derek magyar helységekre megállapodni, ott az igaz törsokös magyar népet meg esmerni, annak gazdaságát, minden állapotját és rendtartását megtudni, annak geniussát és nemzeti characterit ki esmerni és annak jó sorsáról, tehetőségéről és culturájáról meg bizonyosodni”. Aki ilyen szemmel néz a falvak magyar parasztjaira, Torontál vármegyébe érve és tapasztalva a magyarok csekély számát, csak keserűen írhatott arról, hogy a magyarok e helységek egyikéből is éppen

elköltözöben voltak, minthogy „földes urukkal már régtől fogva nem alkudhat-
tak, a vármegye ugyan tett rendelést, hogy ügyek jól eligazíttasson; de már el-
kedvetlenedvén, nem akartak tovább maradni, minthogy különben is Temes
vármegyébe egy kamarai helységbe meg voltak híva. Nincs tudtomra, hogy
már elköltöztek-e? A földesurok hallottomra mondogta, hogy bár mennének”.
Inkább – füzi hozzá szomorúan Teleki – szaporítani kellene a magyart. [39] A
magyarok ilyen együttlátásával, a magyarság közösségének érzékelésével ter-
mészetesen élesebb vonalakkal jelentek meg a szem tükrében a többi népek és
egyéni sajátosságai is. A felvilágosodás gondolkörében élő Kazinczy is fel-
fedezí, hogy a Szepes vármegyei német, a sárosi tót, az abaúji, zempléni, biha-
ri és szabolcsi magyar s az oláh között lélekben, testben, nyelvben, öltözködés-
ben, gondolkodásban mily különbözőségek vannak, „nép és nép úgy hasonlat-
lanok, mint személy és személy s ezt lesni a fő, a középszer és a legalsóbb rend-
nél gyönyörűség és leginkább az utolsóbnál mely a saját szint nevelés és
társalkodás által nem veszti, mint a két elsőbb”. Kazinczyval magyar szeme
több „csinoság”-ot látat Debrecen táján „a zsiros szájú magyarok” földből
vert, vagy vályogból rakott, náddal fedett, mint az erdélyi szászok kőből épült
nagy házaiban, az utazó „amazokban lelket lát, azt itt látni, nekem legalább,
szerencse nem adatott”. [40] Kazinczy Ferenc, gróf Teleki Domokos, Kisfaludy
Sándor a rendi nemzet boltívei alatt már „tisztá”, mások „törsökös magyarok”-
at [41] vesznek észre, s utóbb Bajza is csak azokhoz kívánt szólni, kiket „szüle-
tés, neveltetés, ajak által valódi magyarok lévén, testvérei”-nek tekint. [42]
Ugyanakkor tehát, amikor a XVIII–XIX. századok fordulója körül egyesek
még fennen hirdették, hogy a jobbágyság sohasem számított a magyar nemzet-
hez, s benne nem is látnak mást, csak emberszámot, sokak lelkében már elom-
lott a rendi határok érzékelése, s testvérré lett a magyar. Két nemzedék áll egy-
mással szemben – írta erről az ellentétről Grünwald Béla – eltelve két ellentétes
elvvel: a régi nemzedék, mely nem ismeri a nemzeti érzületet s melynek Ma-
gyarország nemzeti jellem nélkül élő közjogi szervezet, – s az új, melynek lel-
kébe beleesett már a nemzeti ideál egy sugára, s mely Magyarországra az ural-
kodó faj nemzeti jellemének bélyegét akarja sütni. [43] A németeknél már el-
hangzottak Fichte beszédei a „német vér” védelmében, s a szlávoknál is gyöke-
ret vertek már Herder tanai a nép külön létéről, amikor az 1780-as évek nyelvi
mozgalmai óta erjedő magyar nacionalizmus a XIX. század első felében, a nép
szerves lényiségét hangoztató romantika áramlatában nálunk is kiteljesedett. A
szemlélet inkább öntudatlan fejlődése után, az 1810-es évek óta már tudatosan
nyúlnak a nemzetiség és a nép elvi kérdéseikhez. A Tudományos Gyűjtemény
1817. évfolyamában értekezés jelenik meg a „Nemzetiség”-ről, mely a nemzet-
tet „orgános”, a népet pedig „orgántalan” testnek magyarázza; [44] írójával az
1819. évfolyamban hasonló cím alatt Gömbös Antal táblabíró száll vitába,
mondván, hogy „gyülevész népek is egy halhatatlan nemzeté teremtethet-
nek”. [45] Kölcey Ferenc A nemzeti hagyományról ír tanulmányt, s mohácsi
emlékbeszédében a nacionalizmus világképével s a rendi nemzetfogalom teljes
elejtésével hangoztatja, hogy minden nemzetet „saját nyelv, saját szokások, sa-
ját ősök, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé s választanak
el egymástól”. [46] Széchenyi István 1841-ben, Bajza József 1846-ban a Ma-
gyar Tudományos Akadémián tartanak előadást a nyelvről és a nemzetiségről,
a Kisfaludy Társaság 1841-ben pályadíjat tűz ki a nép és nemzet fogalmainak

tisztázására, s a pályázaton négy pályaművet vehet számba; Wesselényi István a nemzetiségi kérdéstről szorongó lélekkel és jövőbe látó szemmel Szózat-ot ír: Gorove István Nemzetiség című könyvében nemzetiségünk elfogadását kívánja az ország nem-magyar lakosaitól, de ezeket az alkotmány jótéteményeiben szeretné részeltetni: [47] Baloghy László pedig Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak honunkban címen 1841-ben ad ki röpiratot. E sokszor még botorkáló és elvileg is kiérleletlen megnyilatkozások után, már az 1850-es években jelenteti meg Eötvös József a XIX. század uralkodó eszméiről szóló nagy művét, mely az eszmék egyike: a nacionalizmus gondolkörében máig jól igazít el.

Eötvös József világosan fogalmazta meg, hogy a „nemzeti egyéniség”-et öntudatáról lehet megismerni s arról, hogy szükségét érzi ez egyéni különbség érvényesítésének: minden népet, álljon bár milliókból vagy ezrekből, legyen önálló vagy más népek alávetett, külön nemzetiségnek kell elismernünk, mikor ez az öntudat felébredt benne. [48] Az előző évtizedekben a magyarság e népi öntudatára ébredt rá; tudja, hogy külön népi testet alkot, s a többi néptől eltérő egyéniséget fejez ki. E korban azonban a „nemzetiség” nemcsak a bölcsélet magasságát járó Eötvös József számára nem volt végső ok és cél, hanem másoknak sem; a végső cél: az emberiség egyetemének boldogsága s a nemzetiség ennek csak közvetítő közege. Úgy látták, hogy Isten azért teremtett különböző népeket, hogy kölcsönös egymásra hatás és verseny által segítsék az egész emberiség ügyét, hogy az egyes ember egyformán láncszeme a népek és emberiségnek s az emberiség a szellem és erő kifejtésére tart számat vele szemben, viszont ez csak „népe sajátágában” jut hozzá, s csak benne fejlődhetik ki. [49] Széchenyi szerint a magyar népeknek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni „Európában egyedüli heterogén sarjadék”-ként „ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátágát” [50] s ezzel népét az általános emberi tökélesbülés útjára óhajtja vinni. Szemere Bertalan is a népek egy magasabb közösségére mutat: amiben az egyes nemzetiségi különbségek és ellentétek egységüket találják fel, az a humanitás eszméje. [51] Nép és emberiség – ez a párhuzam él a XIX. századi magyar nacionalizmus gondolatrendszerének kialakítóiban. Az emberiséghez csak a népi egyéniségen keresztül lehet eljutni. Az 1840-es években költők és politikusok népek egyéni jelleméről, a nép külön „egyediség”-éről, vagy külön „személyiség”-éről, „népindividualitás”-ról szólnak. [52] Szemere szerint az emberi lét legeredetibb és legfontosabb formája a nép, örök az, mint minden, mi Istentől származik, s hiába akarjuk a természet törvényeit megváltoztatni, a nemzeti különbségeket Isten teremtette kezdetben. [53] A nemzetiséghezzi vonzalom – írja Wesselényi – a szív szüleménye, a nemzeti érzés pedig a hazaszeretet poézise. [54] Kossuth lapjának, a Pesti Hírlapnak 1841. március 5-i vezércikke pedig azt írta, hogy életünk, jövődönk, boldogságunk, mindenünk e szóban fekszik: nemzetiség. [55] A magyarság közösségét egybefoglaló nacionalizmus útján legtovább mégis Török János, az abszolutizmus korának tekintélyes közirója jutott, mikor szinte napjaink szavait hallatva hirdette, hogy a „magyar, bármely részében telepedjék is meg a világnak, mindaddig, míg honfiúi jogát önvétke által el nem veszíti s míg csak a magyar nyelvet érti vagy származási igényeiről le nem mond – örökké és változatlanul a magyar szent korona híve és ügyfele marad”. [56]

A népi egyéniség ilyen felfogásában nem lehet helye a „regnum” ama fogalmának sem, amelyet neki a rendiség, majd pedig a XVIII. századi felvilágosodás patriotizmusa tulajdonított. A nép az mi a földet magát is kiválasztja s abból hazát alkot – írja Szemere Bertalan [57] s Kölcsey is így írt: „A hazának szent neve nem csatolja magát a földnek porához, emberek teszik a valóságos hazát, nem az élet-nélkül való halmok és térségek, melyek ezerféle népnek egyforma érzéketlenség-gel adhatnak lakást”. [58] A „hazá”-t Vörösmarty is „lelketlen” ajándéknak tartotta, melyet naggyá csak fiai szent akaratja tehet. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Kollár János, a tót pánszláv-nacionalizmus szellemi atyja, már az 1820-as évtizedekben: a haza számukra csak holt föld, a nemzetiség az ő vértük. [59]

A nép vagy nemzetiség ily szerves felfogásával együtt kellett jelentkeznie annak a felismerésnek is, hogy az állam keretén belül a nagyszámú nemzetiség sok veszélyt rejt magában. Az elvi magaslatról széttekintő, szenvedélytelen Eötvös József is arra a megállapításra jut, hogy minden állam erősebb lenne, ha csupán egy népből állana, s azt egészen magába foglalná, bár ez esetben az egyes népek még inkább elzárkóznának egymástól, amit Eötvös idealizmusa s a XIX. század világpolgári gondolkozása szívesen nem láthatott volna. [60] Viszont a nemzetiségeknek az államra veszélyt hozó jelentőségét felismerve, érthetelenné vált Szent István híres intelme is az egynyelvű ország gyengeségéről és az idegenek kedvező fogadásáról. Wesselényi egyenesen azt óhajtotta volna, hogy a „nagyon is szent, de nagyok épen nem nevezhető” király utódjai inkább más „valóban bölcs” intéseit vették volna szívére s követték volna oly sikerrel, mint ezt. [61] A történetíró Pesty Frigyes pedig A magyar nemzet mostohasága saját maga iránt címen cikkezve, csak „kegyeleténél fogva” nem akarta ez intelmet „merő képtelenség”-nek tartani. [62]

Így teljesedett ki a XIX. század derekára a magyar nacionalizmus, s így lett híveinek – az egész haladó Magyarországnak – a lelkében a magyarság minden más néptől különböző, Istentől rendelt népi egyéniség, a magyarok közössége. A magyarok ily egységben, nemzeti különvalóságban való látásával természetesen nem férhetett össze, a nemzet fogalmát csupán a kiváltságos rendekre korlátozó rendi nemzetszemlélet s ez a köztudatból ki is mosódott, mielőtt az egész rendi szerkezetet az 1848. évi törvények ledöntötték volna. Akik testvéreket láttak más magyarokban, azok nem elégedhettek meg azzal, hogy a magyar nemzet fogalma alá csupán a nemesség vétessék. A rendi nemzetfogalom a múlté lett s új nemzetfogalom született. Bár a népi egyéniségre tekintő nacionalizmusnak az felelt volna meg, hogy a „magyar nemzet”-nek a XIX. század derekán megszületett új fogalma a magyarokat ölelje fel és pedig teljesen, mégsem az következett be. A „nemzet” az „ország lakossága” lett, egészében, nemzeti-ségi hovatarozásra való tekintet nélkül. A nemzeti-ségi magyar államot, a röviden vázolt nacionalista fejlődéssel ellentmondásban átfogó nemzet fogalmára különböző tényezők vezették el a magyarságot: politikai ösztöne, melynek az ezer év óta állami építményt hordó magyarság lelkében mélyek a gyökerei, a rendi nemzetfogalom szerves fejlődése s a magyar politikai gondolkozást átható szabadelvűség nyugateurópai mintaállamainak állam-nemzet szemlélete.

Ami a politikai megfontoltságot illeti, nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy Magyarországon a románok és főleg a szerbek már a XVIII. században az egész népi tömegüket felölelő „natio” követelményeivel léptek fel. Ezeket a követeléseket a magyar rendek a rendi nemzetszemlélet alapjáról és a rendi alkot-

mány egységének védelmében utasították vissza. Az alkotmány egysége az ország egységét jelentette, s ha a rendi alkotmányról és a rendi nemzetfogalomról le is mondtunk, a magyar állam egységéről nem mondhattunk le. Viszont az esetben, ha a magyarság önmaga körül vonta volna meg a nemzet fogalmát, az ország nem magyar népelemei ezzel önmagától – amint követelték – nemzetizálták volna elő az ország kebelében, ez pedig – ha nem is jelentette volna még a magyar állam politikai szétesését – ilyen fejleménynek nyithatott volna utat. Az első megnyilvánulását annak, hogy a magyar politika a szűk körű rendi nemzet keretén túl egy új magyar nemzetfogalom közösségébe óhajtja vonni az ország összes nem magyar lakosait, az 1790/91. évi országgyűlésen ismerjük fel: a szerbeknek valósággal teljes területi nemzetiségi autonómiára irányuló követeléseire a magyar rendek azzal feleltek, hogy „őket, valamint a többi nemzetiségeket is, melyek Magyarországot és a kapcsolt részeket lakják, magyaroknak, a közös haza fiainak nyilvánítjuk”. [63] Itt tehát még a „közös haza fiai”-ról, de egyébként már az ország egészét felfogó „magyarság” fogalmáról van szó, amelynek a rendi nemzetfogalom bukásakor gépiesen kellett a „magyar nemzet” fogalmára emelkednie. A XIX. század első felében a rendek s a rendi szemléletet elejtő politikai írások már nem hagynak fenn kétséget afelől, sőt olykor világosan hangsúlyozzák is, hogy a „nemzet” fogalmán nem csupán magyarokat, hanem mindenki mást is érteni kell. Így hangoztatták az 1825-i országgyűlésen, hogy Magyarországon csak egy „natio” van; [64] Deák Ferenc 1839-ben az alsó táblán jelentette ki, hogy „a horvát nem külön nemzet”, mert „filii nativi”; [65] Wesselényi is tagadja Szózatá-ban a horvát, annál inkább a többi népelem „nemzet”-voltát; [66] Szemere Bertalan a magyar birodalom „minden nép”-jét –át értette magyar nemzet alatt; [67] József nádor 1843-ban a felsőház ülésén állapította meg, hogy „itt nincs illyr, itt nincs más nemzet, mint magyar”; [68] Kossuth Lajos pedig indulatosan dörögte 1847-ben a horvát képviselőknek: a szent korona alatt sohasem fognak más nemzetet vagy nemzetiséget elismerni csak a magyart, ámbár elismeri, hogy különböző fajhoz tartozó és más nyelvet beszélő emberek vannak az országban.” [69]

A politikai ösztön sugallta egyetemes magyar nemzetfogalom továbbfejlődés volt a rendi nemzetfogalomhoz képest is. A szabadelvűség eszményétől vezérelt nemzedék törekvése a reformkorban az volt, hogy a politikai jogoknak részesítésévé tegye a rendek keretein kívül élő társadalmi rétegeket is. A nemzetiség veszélyén töprengő Wesselényit is rabul ejtette az a gondolat, hogy az alkotmány „malaszt”-jának a kirekesztettekre való kiterjesztésével testvérekké lesznek a nemzetiségek is, hozzá kapcsolhatnák az alkotmány érdekeihez, s a „nemzet”-et valamennyi édesanyjának tekinti. [70] Gorove István egyenesen az ösztön erejét tulajdonítja az alkotmányos reformnak, ettől várja ő is, hogy „minden polgárt elegendő érdek kössön a hazához és annak legszentebb érdekeihez, úgy hogy minden polgár tagja legyen a nemzetnek.” [71] Az 1848. évi nagy átalakulásban a politikai jogoknak, melyek birtokálva eddig a nemesség „nemzet”-nek tarthatta magát, a szabadelvű és népuralmi eszméknek megfelelő formában valóban részese lett az ország egész népe s miként ez a részletetés elvileg azt jelentette, hogy a rendek kezében lévő politikai hatalom kiterjesztett kiváltsági határok nélkül mindenkire, akként a politikai jog által meghatározott szűk körű rendi nemzet fogalma is kiterjedt: az új nemzetfogalom az államhatalom birtokába jutott népet jelenti immár. s miként a rendi magyar nem-

zetet a népi hovatarozásra való tekintet nélkül határozza meg a politikai jogok birtoka, akként az új nemzet széles körű fogalmában sem lehetett szerepe az ország lakosai népi hovatarozásának. Eddig csak a nemesek voltak tagjai a szent koronának, viszont most minden honpolgár az lett, a magyar nemzet tehát anyni, mint „a magyar korona népeinek összessége”. [72] Az állam minden polgárát egyesítő magyar nemzetfogalom tehát alkotmányjogi síkon egyenes lezármazottja a rendi nemzet fogalmának.

Az ország egészét felölelő nemzet fogalmára ösztönözte a magyar politikai gondolkozást a nyugati államok, elsősorban a francia nemzetállam példája is, Franciaország néprajzilag szintén nem volt egységes, jóllehet a népi különbözőségek feloldása már a hosszú fejedelmi abszolútizmus alatt megindult, mely a partikuláris erőket letörte, s tovább haladt az a felvilágosodás idejében is. Az enciklopédisták a nemzetet azonosították az állammal, s mikor a nép a nagy forradalomban kezébe vette a hatalmat, s ezzel a nemzet jogaiba lépett, a súlylyedő nemzetiségek, melyeknek különben sem voltak idegenben olyan hatalmas népi támasztékai, mint a magyarországi nemzetiségeknek, a „grande nation”-ban lelkesülten ismertek a maguk nemzetére: 1790-ben az egyik legjelentősebb franciaországi nemzetiség, a breton nép polgárfújúsága a szomszédos Anjou-tartomány hasonló gondolkodású fiataljaival ünnepelesen kijelentette, hogy „mi nem vagyunk sem bretonok, sem anjouiak, hanem ugyanazon birodalomból való franciák”. [73] A francia államban a nemzet valóban egységben lépett a nacionalizmus eszméitől egyre jobban fűtött európai népek elé, s az egységes francia államnemzet megjelenése megbűvölőleg hatott az államhatalom birtokában lévő más európai népekre, a magyarokra is, hiszen a kiművelt magyar politikai nemzedék éppen a reformokban függesztette szívesen tekintetét Európa nyugatára. Szemere Bertalan, akinek számára a „magyar faj”-nak is kettős jelentése volt, ethnographiai és politikai, Francia-, Lengyel- és Angolországra hivatkozott: ezeket az országokat szintén több faj lakja, de „névét mindenik, mint Magyarország, egy bizonyos népfajtól kölcsönözte”. [74] Ugyanakkor tehát, amikor a magyar nép, áthatva a visszahatásként életre kelő nyelvi mozgalmaktól és sodortatva az európai nacionalizmus ellenállhatatlan erejétől, mind világosabb tudatára ébred magyarságának s a maga, minden más néptől különböző egyéniségére eszmél: a rendi nemzetszemlélet történeti vonalán, politikai megfontolásból s a francia államnemzet példáján indulva, megalcotja az ország minden népét egybefogó „magyar nemzet” új fogalmát. Ezzel a magyar politika kétségtelenül súlyos, szinte feloldhatatlannak látszó ellenmondásba került. Az ellenmondás világosan ütközik elő e kor politikai íróinál és gondolkozóinál: megállapítják a népek különbségeinek isteni eredetét, felismerik az örök választófalat, magyar nemzetről és magyar nemzetiségről azonos értelemben szólnak, látják Magyarország nemzetiségi összetételét, viszont a nemzet fogalmában elsimulva látják a nemzetiségi különbségeket. Szemere Bertalan Európa jövődő történetében döntő fontosságot jósol a nemzetiségek: Isten a nemzeti különbségek megteremtésével az emberi együttelés „raison determinante”-jává a nemzetiséget tette meg, az egy nyelvet beszélő nemzetiségek összevágakoznak, ha alpesek és tengerek választják is el s Európa nem fog végnyugalomra vergődhetni mindaddig, míg a nemzetiség elvén újra fel nem épül, [75] Wesselényi Miklós pedig keserűen néz vissza a múltba, mert azt látja, hogy a társtalan magyarság kárában fecsérelte „önnemzete” tagjait, a

polgári alkotmány fenntartását csak a magyarságtól várja, s tudja, hogy csak „egy van, miben a magyaron kívül a többiek, nemzeti, vallási s polgári helyzetök különbségei mellett s azoknak dacára csaknem mind megegyeznek és ez – óh fájdalom és keserv – a magyarok iránti idegenkedés s nagyobbbrészint gyűlölség”. [76]

A nacionalista szemlélet és az új nemzetfogalom ellenmondásának tudatában honosodott meg az ország egész népességét felölelő nemzetnek „politikai nemzet”-ként való nevezése. Ezt a kifejezést az 1840-es években már sűrűn használják: az a nemzetek, amely pusztán a politikai jogok birtoklása alapján nem volt többé hajlandó egyedül a nemességre korlátozni a nemzet fogalmát, ekkor már a rendi nemes nemzetet „politikai” nemzetnek nevezi, kifejezve ezzel, hogy „nemzet” alatt többet: az egészet érti. A politikai jogoknak az ország egész lakosságára történt kiterjesztésével örökségként szállhatott reá az ellenmondást kétségtelenül tompító „politikai nemzet” neve, találoan fejezve ki a magyar nemzetnek politikai gondolkodás által létrehozott új tartalmú fogalmát. Az új nemzetfogalmat a Deák Ferenc javaslata alapján alkotott 1868. évi 44. t. cikk határozta meg nemes szavakkal: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”.

A kiegyezés korának nemzetszemlélete mindvégig az egységes politikai nemzet fogalmán nyugodott s e kor nemzetéke lelkétől idegenként vetette el Kosuthnak száműzetése balsorsában kitervelt confoederatio-szerkezetét. A szemlélet azonban eredendő ellenmondásától később sem szabadulhatott meg, sőt utóbb erősödött a feszültsége. A magyarság nem tudta meggyőzni a nemzeti-ségeket arról, hogy az egységes nemzetszerkezet nem tör létükre. Nem is tudhatta meggyőzni, mert ábrándja lett, hogy a politikai nemzetet az asszimiláció segítségével valóban egységes nemzeté formálja át. Nem célunk, hogy e helyen a politikai nemzetnek, a magyar nacionalizmus lobbanó-hamvadó tüzeinek s a nemzetiségi törekvéseknek keresztező szárait felfejtsük, mégis felidézzük a hanyatló századvég két jeles magyar politikusának és közírójának, Bartha Miklósnak és Beksics Gusztávnak, – korukban a nemzetiségi kérdés tevékeny munkálóinak – a nemzet és a nemzetiségek viszonyáról elhangzott kijelentéseit. Bartha Miklós, aki az 1890–1900-as években számos parlamenti beszédben és hírlapi cikkben foglalkozott a baljós nemzetiségi jelenségekkel, s aki egy alkalommal „hihetetlen tény”-ként említette, hogy a magyar képviselőház a nemzetiségi kérdést tüzetesen még sohasem tárgyalta, 1893. október 5-én határozati javaslatot terjesztett elő a képviselőházban, mely annak leszögezésével kezdődött, hogy hazánk életében a magyar faj mint államalkotó és összesítő tényező áll a többi fajok fölött, ez a történelmi tény vonta meg a magyar nemzet fogalma és a nemzetiségek fogalma között, a politikai határokat, melyek keretében jogrendünk az egyéni szabadságra és a polgári jogegyenlőségre lett fektetve. A jogegyenlőség – írta máskor – rendi kiváltságot, a népképviselési rendszer nemzeti különbséget, az államegység politikai széttagoltságot nem tűr meg. A szabadság eszméje nem szenvedhet csorbát a nemzetiségek miatt, s meg kell tartani a jogegyenlőséget is. Az állam és a nemzet egységes: „vannak emberek, akik oláhul beszélnek, aminthogy sokan németül is, tótul is, szerbül is beszélnek, de nemzet csak egy van, a politikailag egységes magyar nemzet, melynek a ma-

gyar fajbéli polgárokkal teljesen egyenjogú tagjai az oláh–tót–német–szerb-fajhoz tartozó egyének”. De ugyancsak Bartha borongva ír arról is, hogy a magyarság polgári jogokkal véli kielégíteni a románokat, holott ezek nemzeti jogokat kívánnak, politikai nemzeté akarnak előlépni. [77]

Beksics Gusztáv röpiratszerű tanulmányok egész sorában tárgyalta a magyar asszimiláció lehetőségeit, majd fakuló ábrándokkal a faji asszimiláció helyett megelégedett a „politikai asszimiláció” reményével is, de 1899-ben, az ezeréves ünnepének bővületében élő magyarságnak már a faji harcot vetíti jövődjeként: a kulturális torzszalkodások után „be fog vonulni nehéz fegyverzetében a fajok nagy küzdelme, mely vérben fog gázolni és eltíporja a gyöngéket”. A „nemzeti létalap” kiszélesítését már elégtelennek, az asszimilációt későnek találja, a beolvasztás ábrándja szertefoszlott”, három évtized alatt még csak oda sem jutottunk el, hogy a Deák Ferenc lángesze által konstruált politikai nemzetegységünk megszilárdult volna”, a magyar államegységnek nem felel meg a nemzetegység, „ily körülmények között a politikai nemzet fikciójához kell fordulni”, mely nemcsak a magyar fajt, hanem egyszersmind az ezzel államegységet alkotó többi fajokat is magába foglalja. Ilyen ellenmondásokkal hirdeti végül is elérendő célként a magyar nemzeti államot, s miközben már csak agyrémként lebeg előtte az egységes politikai nemzet képe, a magyarság nagyobb faji erejétől, természetes szaporodási többletétől várja a magyar nép döntő fölényét és végül teremtő nemzeti egységét. A nemzetalkotás, sőt talán már „nemzetmentés” feladatával azonban nem lehet egyedül az államra hagyatkozni, abból a társadalomnak is ki kell vennie részét. [78]

A századvég politikai gondolkozóinak fürkésző szemei a politikailag egységes magyar nemzet boltívein komor repedéseket vesznek észre, a közvélemény azonban szívesebben igazodik a mások által eléje rajzolt kápráztató képek után, a politikai nemzet mögött valóságos nemzeti egységre gondol, s magyarságának is valamilyen kódósült tudatával andalogva tekint a sok nyelven beszélő húszmillió magyar nemzetre.

JEGYZETEK

- [1] Kisfaludy Sándor: Hátrahagyott munkái. IV. k. Pest, 1871. 14–15. 1.
- [2] Rudimenta historica, sive brevis facilisque methodus juventutem orthodoxiam notitia historica imbuendi, pro gymnasiis Soc. Jesu. opusc, IV Claudipoli, 1773. 87; opusc. V. Claudipoli, 1760. 66. 1.
- [3] Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 1. k. Budapest, 1899. 151, 164, 202. 1.
- [4] Kazinczy Ferenc művei: Pályám emlékezete. Bud.apest, 1879.1.44. 1.
- [5] Losonczy István: Hármás Kis-Tükör. Vátz, 1827. 47, 55, 58, 221. 1.
- [6] II. rész, 4. cím.
- [7] Deér József: Közösségérzés és nemzettudat a XI-XIII. századi Magyarországon. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet IV. évkönyve. Budapest, 1934. 93–111. 1.
- [8] Pálóczi Horváth Adám: Magyarországnak belső ismerete vagy egy kis rövid statisztika az oskolák számára. Veszprém, 1817. 6. 1.
- [9] Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében. Lipcse, 1843. 10. 1.
- [10] Kölcsey Ferenc: Naplója 1832–33. Budapest, 1848. 32. 1.

- [11] I. rész, 2. cím.
- [12] Váczy Péter: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Budapest, 1933. 546–563. 1.
- [13] V. ö. Szentpétery Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. vol. Budapest, 1937. 147–148. 1.
- [14] U. ott 192–194. 1.
- [15] Wesselényi Miklós i. m. 6. 1.
- [16] Szüts Iván: Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848–49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Budapest, 1941. 23. 1.
- [17] Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. 1. k. Budapest, 1881. 146–148. 1.
- [18] Joó Tibor: Magyar nacionalizmus. Budapest, é. n. 81, 104. 1.
- [19] Ernyey József: Régi cseh telepítések hazánkban. Föld és Ember 1926. évf. 84. 1.
- [20] Szabó István: A jobbágy megnemesítése. Turul 1941. évf. 11–21. 1.
- [21] Fényes Elek: Magyarország statisztikája I. k. Pest, 1812. 64, 118. 1.
- [22] Wesselényi Miklós i. m. 10, 256. 1.
- [23] Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. 1. lk. Pest, 1854. 77. 1.
- [24] Szabó István i. m. 17. 1.
- [25] Orsz. Levéltár, Kam. Act. Diaet. Fasc. III. No 12, No 4.
- [26] 1481. évi 4., 1723. évi 103. t. cikkek.
- [27] Tóth András: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 53–54. 1.
- [28] Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. k. Budapest, 1899. 261–277 1.
- [29] Benkő József: Transsilvania. Vindobonae, 1778. 358. 471. 474. 1.
- [30] Wesselényi Miklós i. m. 8–10. 1.
- [31] Huizinga, J.: Patriotizmus–nacionalizmus. H. és é. n. 56. 1.
- [32] Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711–1825. Budapest, 1888. 560–567. 1.
- [33] Joó Tibor i. m. 181. 1.
- [34] Eötvös József: i. m. 1. lk. 77. 1.
- [35] Bél Mathias: *Notita Hungariae* IV. t. Viennae, 1742. 27. 1.
- [36] Gróf Cziráky Antal: Gyászoló beszéd, mellyel második Leopold megboldogult felséges királyot megtisztelte. Bpest, 1792. 19. 1.
- [37] Gróf Széchenyi István: Kelet népe. Budapest, 1925. 247. 1. – Gróf Széchenyi István i. m. 247. 1.
- [38] Bajza József: Nemzetiség és nyelv. Akadémiai beszéd 1864. Bajza összegyűjtött munkái II. kiadás V. k. Pest, 1863. 21. 1.
- [39] G. T. D. Gróf Teleki Domokos: Egynehány hazai utazások leírása. Béts, 1796. 114–115, 144. 1.
- [40] Kazinczy Ferenc utazásai. Pest, 1873. 104, 152. 1.
- [41] Kazinczy Ferenc i. m. Pályám emlékezete 52. 1.; Gróf Teleki Domokos i. m. 18. 1.; Kisfaludy Sándor i. m. 14–14. 1.; Szekfű Gyula: Iratok az államnyelv kérdésének történetéhez. [Idézet Mikusay János: Magyar mutató tükör c munkájából) Budapest, 1926. 100. 1.

- [42] Bajza József i. m. 35. 1.
- [43] Grünwald Béla: i. m. 484–485. ff.
- [44] S.: A nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény. 1817. I. k. 57–61. 1.
- [45] Gömbös Antal: A nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény. 1819. XI. k. 43–64. 1.
- [46] Kölcsey Ferenc minden munkái. II. k. Pest, 1840. 144. 1.
- [47] Gorove István: Nemzetiség. Pest, 1842.
- [48] Eötvös József i. m. II. k. 547. 1.
- [49] Bajza József i. m. 15. 1.
- [50] Gróf Széchenyi István i. m. Kelet népe 220. 1.
- [51] Szüts István i. m. 119, 134. 1.
- [52] Bajza József i. m. 14. 1.; Széchenyi István i. m. 184. 1. (Pesti Hírlap cikkei).
- [53] Szüts Iván i. m. 134. 1.
- [54] Wesselényi Miklós i. m. 41. 1.
- [55] Széchenyi István i. m. 150. 1. (Pesti Hírlap cikke)
- [56] Török János: Publicisztikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai. Pest, 1858. 413. 1.
- [57] Szüts Iván i. m. 119. 1.
- [58] Kölcsey Ferenc Minden Munkái II. k. 161. 1.
- [59] Dugovich Titusz: A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története. Turócszentmárton, 1903. 10. 1.
- [60] Eötvös József i. m. II. k. 566. 1.
- [61] Wesselényi Miklós i. m. 13. 1.
- [62] Századok 1868. 11. 1.
- [63] Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 102. 1.
- [64] Szekfű Gyula i. m. 124. 1.
- [65] Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei I. k. Budapest, 1903. 344. 1. II. kiadás.
- [66] Wesselényi Miklós: i. m. 276. 1.
- [67] Szüts Iván i. m. 95–96.
- [68] Joó Tibor: A magyar nemzeteszmé. Budapest, é. n. 135. 1.
- [69] Szüts Iván i. m. 49. 1.
- [70] Wesselényi Miklós i. m. 109. 1.
- [71] Gorove István i. m. 38. 1.
- [72] Peláthy István: Hazafiság és nemzetiség. Pest, 1865. 29. 1.
- [73] Párdányi Miklós: A breton kérdés. Budapest, 1937. 50. 1.
- [74] Szüts Iván i. m. 96. 1.
- [75] U. ott 100, 134–135 l.
- [76] Wesselényi Miklós i. m. 256. 1.
- [77] Bartha Miklós összegyűjtött munkái III. k. Budapest, 1910. 176, 367, 402, 420, 426. 1.
- [78] Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és földbirtokviszonyokkal. Budapest, 1899. 11, 28, 68, 168. 1.

(Következő számunkban folytatjuk!)